

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

СПЕЦВЫПУСК

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ИНСТИТУТА
«БОЛАШАК»

Является приложением к научному журналу
«Молодой ученый» № 18 (204)

16+

18.1
2018

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал

Выходит еженедельно

№ 18.1 (204.1) / 2018

СПЕЦВЫПУСК НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА «БОЛАШАК»

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Абдрашилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хуснидин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам

Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода номера в свет журнал не входит в РИНЦ. Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*

Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*

Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*

Ахмеденов Кажмурат Максutowич, *кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)*

Бидова Бэла Бертовна, *доктор юридических наук, доцент (Россия)*

Борисов Вячеслав Викторович, *доктор педагогических наук, профессор (Украина)*

Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*

Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*

Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*

Данилов Александр Максимович, *доктор технических наук, профессор (Россия)*

Демидов Алексей Александрович, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, *доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)*

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*

Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, *доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)*

Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, *кандидат педагогических наук, декан (Узбекистан)*

Кайгородов Иван Борисович, *кандидат физико-математических наук (Бразилия)*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*

Козырева Ольга Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Россия)*

Колпак Евгений Петрович, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, *доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)*

Курпаяниди Константин Иванович, *доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)*

Куташов Вячеслав Анатольевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Кыят Эмине Лейла, *доктор экономических наук (Турция)*

Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*

Малес Людмила Владимировна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, *кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)*

Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*

Рахматуллин Рафаэль Юсупович, *доктор философских наук, профессор (Россия)*

Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*

Сорока Юлия Георгиевна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Узаков Гулом Норбоевич, *доктор технических наук, доцент (Узбекистан)*

Федорова Мария Сергеевна, *кандидат архитектуры (Россия)*

Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*

Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*

Шарипов Аскар Калиевич, *доктор экономических наук, доцент (Казахстан)*

Шуклина Зинаида Николаевна, *доктор экономических наук (Россия)*

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Галина Анатольевна

Ответственный редактор: Шульга Олеся Анатольевна

Художник: Шишков Евгений Анатольевич

Верстка: Бурьянов Павел Яковлевич, Голубцов Максим Владимирович, Майер Ольга Вячеславовна

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; http://www.moluch.ru/.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый».

Основной тираж номера 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 20 экз. Дата выхода в свет: 23.05.2018. Цена свободная.

Материалы публикуются в авторской редакции. Все права защищены.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

На обложке изображен *Клиффорд Джеймс Гирц* (1926) — американский культуролог, антрополог, социолог, основатель символическо-интерпретивной антропологии, занимающейся изучением различных культур и влиянием концепции культуры на концепцию человека, автор «насыщенного описания».

Клиффорд Гирц родился в Сан-Франциско. В последние годы Второй мировой войны служил на флоте. Закончил Антиохский колледж (1950) и Гарвардский университет (1956), работал в Чикаго и Принстоне. К оформлению своей концепции он шел в течение двадцати лет, постепенно преодолевая влияние специфической культурно-антропологической традиции, доминировавшей в США в первой половине XX века, и стараясь вывести свою на новые рубежи знания, осмысления и интеграции с гуманитарными и социальными науками.

Клиффорд Гирц начинал свою этнографическую деятельность в 1950-х годах в Индонезии — стране, только что добившейся независимости и впоследствии ставшей одним из классических объектов американской антропологии. Полевые сезоны Гирца на Яве в 1952–1954 и на Бали в 1957–1958 годах были лишь звеньями общей национальной программы по изучению экономики, социологии и культуры развивающихся стран.

Одной из наиболее ярких и значимых работ стала его книга «Глубокая игра: заметки о петушиных боях

у балийцев». В ней он рассматривает петушиные бои в максимально подробном контексте, видя в них культурный феномен, символически имитирующий «социальную матрицу» — неочевидные на первый взгляд иерархии, пронизывающие все балийское общество. Так, к участию в боях не допускаются женщины, молодежь и люди, занимающие низкое, подчиненное положение, а главные игроки здесь — наиболее уважаемые и политически активные члены общества. Сам бой представляет собой делегированную животным битву за честь и достоинство, в которой деньги имеют второстепенное значение (хотя автор и описывает в подробностях сложную систему ставок). Как и на Западе, петух для балийцев — символ маскулинности, а правила петушиных боев передаются из поколения в поколение вместе с другими культурными и правовыми традициями конкретной деревни.

Известность получила также серия обобщающих статей Гирца: «Религия как культурная система», «Идеология как культурная система», «Искусство как культурная система» и «Здравый смысл как культурная система». За книгу «Труды и жизни: Антрополог как автор» в 1988 году Гирц был удостоен премии Национального круга книжных критиков.

Екатерина Осянина, ответственный редактор

СОДЕРЖАНИЕ

Әлібекова Ғ. Б., Сатаева Д. К. Көп жылдық өсімдіктерді өсірудің инновациялық технологиясын жетілдіру жолдары	2
Есенова Р. К., Тулепбергенова А. Ү., Зинаханова Ұ. Т., Берікқызы А. Қиын балаларды жеке және топтап қайта тәрбиелеу	3
Есмаханова Л. Н., Нұржанов Б. С. Техническая диагностика в процессе сжигания .	4
Еспенбетова А. Т. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты: мамандардың даярлануы.....	7
Еспенбетова А. Т. «Туған жер», «Киелі Қазақстан» бағдарламаларын іске асыру: мұрағаттардың дамуына жаңа серпін	8
Жанзақов М. М., Әлібекова Ғ. Б., Баширова Ж. Е. Ғылыми селекцияның қысқаша даму тарихы ...	10
Жәнібекова С. С., Кушекбаева Ж. С., Бақытбайқызы А. Көру қабілеті зақымдалған балалардың психикалық дамуының негіздері	11
Ибраев Г. М., Байхадамова Г. М. Роль хана Абулхаира в событиях принятия казахов подданства России	13
Ибраев Г. М., Байхадамова Г. М. Ленд-лиз его роль в победе СССР над фашистской Германией.....	15
Қайырбай А. Т., Ибадуллаева С. Ж. Биологиядан логикалық тапсырмалар құрастыру ерекшеліктері.....	16
Насимов М. О., Паридинова Б. Ж. «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының алғашқы нәтижелері.....	17
Нұрсұлтанқызы Ж., Кендебаева М. Қару-жараққа қатысты фразеологизмдердің ұлттық-мәдени негізі	19
Нұрсұлтанқызы Ж. Тарихи романдардағы халық мәдениетін танытатын киім-кешек атаулары.....	21
Омаров Н. М. Эффективность инвестиций в ветроэнергетические установки в Казахстане.....	22
Паридинова Б. Ж., Досманбетов Д. Б., Досманбетова С. Б. Прагматизм: Ч. Пирс көзқарастары.....	25
Райым Н. Т. Инклюзивті білім берудің педагогикалық негізі.....	26
Рсалиева А. М., Қадырова Г. М. «Көшпенділер» трилогиясында қолданылған мақал-мәтелдер І. Есенберлиннің жеке стилін айқындаушы фактор ретінде.....	28
Рсалиева А. М., Қадырова Г. М. Этнолингвистикалық сипаттағы мақал-мәтелдер	29
Тайманова С. Қомшабай Сүйеніш әңгімесіндегі әдеби детальдың көркемдік қызметі	30
Тоқтағанова Г. Б., Мүсілім Ә. Б. Орта мектеп оқушыларының бойына аймақтық-өлкетану материалдарын пайдалану арқылы танымдық қабілеттерін дамыту.....	32

«БОЛАШАҚ» ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

«Болашақ» ҒЗИ «Болашақ» университетінің құрылымдық бөлімшесі ретінде 2014 жылдан бастап жұмыс жасайды.

Институттың негізгі мақсаты — іргелі ғылыми негіздер мен қолданбалы зерттеулерді дамыту болып табылады.

«Болашақ» ҒЗИ міндеттері мен қызметтері:

- ғылыми-зерттеу жұмыстары мен университет жобаларын жүзеге асыруға дайындалу, қамтамасыз ету және жәрдемдесу;
- ғылыми зерттеулер жобалары мен жоспарларын әзірлеу;
- заманауи ғылыми-техникалық деңгейде зерттеулер мен әзірлемелердің орындалуын ұйымдастыру;
- жүргізілетін ғылыми жұмыстар мен жобалардың жоғары тиімділігін қамтамасыз ету;
- бекітілген тапсырмалар мен бағдарламаларға сәйкес ғылыми-зерттеу жұмыстарының уақытылы және сапалы орындалуына бақылау жүргізу;
- ғылыми жобаларды басқаруға штаттағы ғылыми қызметкерлер, профессор-оқытушылар құрамын жұмылдыруға жәрдемдесу;
- мекемелерге кеңес беру;
- лабораториялар мен орталықтардың негізгі ғылыми жұмыстарының тақырыптары бойынша семинарлар, дөңгелек үстел мен конференциялар ұйымдастыру;

— Қазақстан Республикасындағы оқу орындары, ғылыми мекемелермен ғылыми байланыстар орнату;

— журналдардың арнайы шығарылымдарын дайындау, институттың шетелдік әріптестерімен бірлесе отырып халықаралық ғылыми конференциялар өткізу.

Институтты 2014 жылдан бастап ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор Ж.Ө. Өтесінов басқарды. 2017 жылдың қыркүйегінен бастап ҒЗИ директоры — саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор М.Ө. Насимов.

«Болашақ» ҒЗИ құрамына кіреді: Космосты зерттеу лабораториясы; Агробиотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясы; Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығы. Алдағы уақытта педагогика және филология ғылымдары бойынша жаңа ғылыми-зерттеу орталықтарын ашу жоспарлануда.

2014 жылдан бастап институт чехиялық «Sociosféra-CZ» Ғылыми-баспа орталығымен бірлесе отырып жыл сайын «Қазіргі шарттардағы тәрбиенің мақсаттары, міндеттері мен құндылықтары» және «Адам мен қоғам қауіпсіздігі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың мәселесі ретінде» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясын өткізіп келеді. Сонымен қатар, институт ресейлік «Молодой ученый» журналының арнайы шығарылымдарын дайындайды.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ «БОЛАШАК»

НИИ «Болашак» как структурное подразделение университета «Болашак» работает с 2014 года.

Основной целью института является развитие фундаментальных научных основ и прикладных исследований.

Задачами и функциями НИИ «Болашак» являются:

- подготовка, обеспечение и содействие в проведении научно-исследовательских работ и университетских проектов;
- разработка проектов и планов научных исследований;
- организация выполнения исследований и разработок на современном научно-техническом уровне;
- обеспечение высокой эффективности проводимых научных работ и проектов;
- осуществление контроля за своевременным и качественным выполнением научно-исследовательских работ в соответствии с утвержденными заданиями и программами;
- содействие привлечению штатных научных сотрудников, профессорско-преподавательского состава к руководству научными проектами;
- консалтинговое обеспечение предприятий;
- организация семинаров, круглых столов и конференций по тематикам основных научных работ лабораторий и центров;

- установление научных связей с учебными заведениями, научными организациями Республики Казахстан;

- подготовка спецвыпусков журналов, проведение международных научных конференций с зарубежными партнерами института.

С 2014 года институт возглавлял доктор сельскохозяйственных наук, профессор Ж.У. Утешинов. С сентября 2017 года директором НИИ является кандидат политических наук, ассоциированный профессор М.О. Насимов.

В состав НИИ «Болашак» входят: Лаборатория космических исследований; Агробиотехнологическая научно-исследовательская лаборатория; Центр социально-экономических и политических исследований. В будущем предполагается открыть новые научно-исследовательские центры по педагогическим и филологическим наукам.

С 2014 года институт совместно с чешским Научно-издательским центром «Sociosféra-CZ» ежегодно проводит международные научно-практические конференции «Цели, задачи и ценности воспитания в современных условиях» и «Безопасность человека и общества как проблема социально-гуманитарных наук». А также институт готовит специальные выпуски российского журнала «Молодой ученый».

BOLASHAK RESEARCH INSTITUTE

Bolashak Research Institute as a structural unit of the University Bolashak has been working since 2014.

The main aim of the Institute is the development of fundamental scientific foundations and applied research.

The tasks and functions of the Bolashak Research Institute are:

- preparation, provision and assistance in conducting research work and university projects;
- development of projects and plans for scientific research;
- organization of research and development on a modern scientific and technical level;
- ensuring high efficiency of ongoing scientific works and projects;
- control over the timely and high-quality implementation of scientific research in accordance with approved tasks and programs;
- assistance in attracting full-time scientific staff, faculty to supervise scientific projects;
- consulting support of enterprises;
- organization of seminars, round tables and conferences on the topics of the main scientific works of laboratories and centers;

- establishment of scientific relations with educational institutions, scientific organizations of the Republic of Kazakhstan;

- preparation of special issues of journals, conducting international scientific conferences with foreign partners of the Institute.

Since 2014 the institute was headed by the doctor of agricultural sciences, professor Zh.U. Utesinov. Since September 2017, the director Research Institute candidate of political sciences, associate professor M.O. Nassimov.

Bolashak Research Institute includes: Laboratory of space research; Agrobiotechnology research laboratory; Center for Socio-Economic and Political Researches. In the future, it is planned to open new research centers for pedagogical and philological sciences.

Since 2014 Institute together with the Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Praha) annually conducts international scientific-practical conferences «Purposes, tasks and values of education in modern conditions» and «Safety of a person and society as a problem of social sciences and humanities». And also the Institute prepares special issues of the Russian journal «Young Scientist».

ПАМЯТИ КОЛЛЕГИ

Ушел из жизни Виктор Викторович Свечников, наш земляк, коллега, педагог, ученый. Просто хороший человек. Деятельный, оптимистичный, позитивный, коммуникабельный, он притягивал к себе людей, увлекал своим энтузиазмом. Высоко образованный, эрудированный, обладающий широким кругозором, неуёмной энергией, он остался в памяти знавших его коллег и студентов как образец истинного интеллигента.

Профессор кафедры «Информационные системы, информатики и дизайн» университета «Болашак», кандидат технических наук, почетный профессор Аэрокосмического института Национального авиационного университета Украины, В.В. Свечников родился 28 июля 1945 года в Кызылорде. После школы рабочей молодёжи работал слесарем локомотивного депо станции Кызылорда. Закончил с отличием физико-математический факультет Кызылординского педагогического института имени Н.В. Гоголя. В 1974 году защитил кандидатскую диссертацию в Киевском институте гражданской авиации по специальности «Электрооборудование летательных аппаратов», в 1981 году Высшая аттестационная комиссия при Совете Министров СССР присвоила ему звание доцента по специальности «Электротехника».

В разные годы работал по специальности в Киевском и Московском авиационных институтах, Джамбульском гидро-мелиоративном строительном институте, а также профессором-консультантом в Московском государственном университете экономики, статистики и информатики.

С 2006 года являлся ответственным исполнителем Научно-исследовательской работы, проводимой в рамках договора между университетом «Болашак» и Аэрокосмическим институтом Национального авиационного университета Украины.

В 2007-2015 годах являлся ответственным секретарем по выпуску материалов международных научно-методических работ, было издано 8 сборников, в которых принимал участие не только профессорско-преподавательский состав университета «Болашак», но и ученые ряда регионов Казахстана, России и Украины.

С 2014 года В.В. Свечников — руководитель лаборатории космических исследований НИИ «Болашак». Под его руководством Лаборатория космических исследований проводила научные исследования по темам «Анализ альтернативных источников энергии и разработка рекомендаций по эффективному их использованию», «Исследование гравитации Солнечной системы и ее влияние на активность Солнца», «Влияние гравитации, радиации электромагнитного излучения и космических лучей на состояние здоровья и биоритмы человека». Опубликовал более 100 научных, научно-методических работ в отечественных и зарубежных изданиях.

Постоянно вёл руководство научно-исследовательской работой студентов и учащихся школ города. Подготовил более 30 победителей и призеров международных олимпиад.

За вклад в совершенствование учебно-методической работы В.В. Свечников был удостоен звания «Отличник образования Республики Казахстан».

Коллектив университета «Болашак» и Научно-исследовательский институт «Болашак» этот специальный выпуск журнала посвящают памяти нашего коллеги В.В. Свечникова.

Көп жылдық өсімдіктерді өсірудің инновациялық технологиясын жетілдіру жолдары

Әлібекова Ғалия Бекқожақызы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент;
Сатаева Дариха Карим-Шамалиқызы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Агроөнеркәсіп кешенінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың және халықтың әл-ауқатын жақсартудың маңызды факторлардың бірі ғылыми әзірлемелерді дайындап жаңа инновациялық технологияларды өндіріске кеңінен енгізу болып табылады. Әсіресе көп жылдық бұршақ тұқымдас шөптердің инновациялық технологиясын жасап, олардың егістік көлемін ұлғайтып, өнімін арттыру. Арал өңірінің экологиялық зардаптарды болдырмауға бағытталған өзекті шаралардың бірі болуы тиіс. Аталған көп жылдық шөптерді өсіру және пайдалану технологияларды зерттегенде өсімдіктердің өндірістік әлеуеттілігін, биоморфологиялық ерекшеліктерін, өсіп дамуын және өнім құрауын арамшөптердің түрлерімен қалыңдығын және топырақ — климат жағдайына қарай анықталу қажет [1].

Сырдария өзенінің бойына бөгет салынып суының реттелуі, Арал теңізінің деңгейін төмендетіп 2,5 млн. гектар жер құрғап қалуына, атмосферадағы 150 млн. тонна ұсақ тозаң мен тұздардың ұшуы маңайындағы егістік пен жайылымдардың тұздануын 2—3 есе көбейтіп қана қоймай, әлдеқайда қашықтықта жатқан Орта Азия елдеріндегі геоэкологиялық жүйелеріне де экологиялық зардаптарын тигізуде.

Тек, соңғы 15—20 жыл көлемінде ғана өңірдегі егістіктің екінші мәрте тұздануымен, батпақтануы коллекторлы — дренаждық жүйенің қанағаттанғысыз жағдайынан 70 мың гектар күрделі тегістелінген инженерлі жүйеге келтірілген жер айналымнан шығып жарамсыз болып қалды.

Экологиялық аймақ-инженерлі жүйеге келтірілген жердің тұздануы мен қатар топырақтан шірінді қоры мен жалпы азот мөлшері төмендеп кетті.

Облыстық химиялық жобалау-ізвестіру стансасының (К. Бәйімбетова) мәліметтеріне қарағанда 1992 жылы 208,1 мың га жердің жеңіл гидролизденетін азот мөлшерінің деңгейі төмен жердің көлемі 83,2% болса, ал деңгейі орташа — 16,1%, деңгейі жоғары-0,7% ғана болды, оған сәйкес жылжымалы фосфор мөлшері деңгейі орташа-62,7% және деңгейі жоғары — 25,5жетті, деңгейі төмен 11,7% ғана болды [2].

Біздің ғалымдарымыздың М. Абдуллаев, К. Мырзабек, Ғ.Б. Әлібекова, Р. Нұрымова бірнеше жылғы күріш ғылыми зерттеу институтында жүргізілген тәжірибелерінің нәтижесінде жоңышқа және жаңа дақыл түйежоңышқа, жүгері өсіру технологиясын жасап өндіріске енгізді.

Олардың зерттеу нәтижелері күріш ауыспалы егісінде өсірілген жоңышқа және түйежоңышқа өсіру сортаң топырақта технологиясын толығынан сақталынған жағдайда бүркемелі дақылдардың гектарынан 21,3—31,8 ц дән және

493,2—624,2 ц көк балауса алуға болатындығын көрсетті. Жүгерінің мол өнімі Қазақстан 587 ТВ жаңа сорты қазақтың егіншілік ғылыми- зерттеу институтының ғалымдарымен (О. Әбілтаев, Н. Потапова, Б. Альмаханов, Д. Нұрымов) бірлесіп шығарылды. Ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты М. Абдуллаев жүгерінің гектарынан 4,0—5,5 ц дән, 450—600 ц көк балаусадан алуға болатынын қарқынды өсіру технологиясын жасады [3].

Жоңышқаны бүркемесіз тәсілмен өсіргенде, тұқым себу нормасы 9 млн. дана/га болғанда және P_{120} тыңайтқыштарын қолданғанда 2 жыл жиынтығы бойынша 710 ц/га көк балауса, яғни 2,84 ц/га қорытылатын протеин немесе 14,91 ц/га азық өлшем өндірілді. Бақылаудағыға қосымша сәйкесінше 220; 0,89 және 4,63 ц/га болды.

Түйежоңышқаны бүркемесіз өсіру үшін 10 млн. дана/га тұқым себу және 90 кг/га фосфор нормаларын қолдану 2 жыл жиынтығы бойынша 789,2 ц/га көк балауса, яғни 2,92 ц/га қорытылатын протеин мен 15,5 ц/га азық өлшемін, немесе бақылаумен салыстырғанда сәйкесінше 207,95; 0,77 және 4,09 ц/га қосымша өнім алуға мүмкіндік береді [4].

Арал өңірінің шалғынды-батпақты топырағында көпжылдық шөптер өсіру технологиясы арамшөптің қай дәрежеде өсуіне, топырақтың тұздануына және жер асты суының деңгейіне қарай анықталуы қажет. Арамшөп көп кездесетін егістіктерде жоңышқаны бидаймен, түйежоңышқаны арпамен бүркемелеп, ал арамшөп аз мөлшерде кездесетін жерлерде- бүркеусіз өсіру технологиясы тиімді екендігін көрсетті.

Көпжылдық шөптер бүркемелі тәсілмен өсірілгенде жоңышқа егістігіне $N_{30}P_{90}$ кг/га немесе 15 т көң + P_{60} түйежоңышқаға $N_{30}P_{60}$ немесе 15 т көң беріліп, бидайды 3—4 арпаны 2—3 млн. дана/га нормасымен тұқым себіледі. Егістікті топырақтың ең жоғарғы су сіңіру (ЕСС) деңгейінің 65—70% мөлшерін суару ұсынылады [5].

Көпжылдық шөптерді бүркемелі тәсілмен екенде арамшөп биіктігі 1,5—2 есе кемиді, дақылдардың өсіп-өнуіне және әлуеттілігінің жоғарылауына сондай-ақ су режимі және тыңайтқыштар тиімділігінің артуына қолайлы жағдай туады. Мұндағы нысандарда бидай дәні 20,6—28,2 ц/га, жоңышқаның көк балаусасы 567,9—631,1 ц/га, қорытылатын протеин шығымы 8,62—10,89 ц/га және азық өлшемі 14,36—16,48 ц/га болып, бақылаудан тиісінше 3,1—10,7; 143,8—207,0; 1,94—4,21 және 3,38—5,50 ц/га өнім өндірілді.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Агробиотехнологиялық ғылы-

ес, ерік, түйсіну, эмоция, қабылдау және ойлау, т. б. қабілеттері (биологиялық ерекшеліктері) болмақ, үшіншісі баланың күнделікті тәжірибесі, білімі, әдет-дағдысы, іскерлігі мен ептілігі; ал төртіншісі, жеке адамның жалпы бағыт-бағдары мен адамгершілік қадір-қасиеттерінің бірігінен тұрмақ. Әсіресе, соңғы екі жағдай бір-бірімен байланыста келсе, жасөспірімдердің әлеуметтік бағыт-бағдары, көзқарастары, бейім-қабілеттері қалыптасады екен [3].

О. Кунц «жақсы адам тек оны дұрыс тәрбиелегенде ғана қалыптасады», — деп дұрыс тәрбиелеу үшін ата-аналардың мына жағдайларды ескеру керектігін айтады: 1) білім; 2) отбасы ахуалы; 3) педагогикалық тактика және талап қоюшылық; 4) ата-аналар мен балалардың идеялық тұлғасы; 5) ата-аналардың әрекет бірлігі.

Сөйтіп диагностиканың құрылысына жүгінсек, қиын оқушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін талдауда, олардың айналасын қоршаған адамдармен және жеке өзіне деген қарым-қатынастар жүйесіне, оқуға, еңбекке ынта-ықыластарын, қызығушылық және сүйіспеншілік күйлеріне көңіл аударып отыру қажет.

Сонымен, көп жылғы зерттеу жұмыстарының дәлелдеуінше, қиын оқушылардың 96%-на тән қасиет-өтірік айту. Өтірік айту тек олардың арына тиетін жағдайларда, яғни күшпен әсер етсе ғана емес, ешқандай сырттай

қысым жасалмай-ақ өтірік-фантазия құрып айтуға икем болады [4].

Жеткіншектердің дамуы мен мінез-құлқына кері әсер тигізетін сыртқы факторларға мыналарды жатқызуға болады.

1. Қоғамда болып жатқан үрдістер;
2. Жанұяның жағдайы және оның атмосферасы;
3. Мектепшілік өмір жеткіліксіз ұйымдастырылуы.

Қорыта келгенде, ата-аналар ең бірінші баланың ішіне үңіліп, «Балам қандай?», Неге қызықтыруым керек?» — деген қарапайым сұрақтарға толық жауап алумен қатар мақсатты түрде тәрбиелеуді ұйымдастырғаны және өз мүмкіндігінде ескергені жөн. Ал мұғалімдер осындай тәрбие алған балаларды анықтап алғаннан кейін олардың қолынан ненің келетіндігін, неге оның әлі келмейтіндігін осыны біліп алғаны жөн, — деп қиын балаларды жеке және топтап қайта тәрбиелеудің жолдарын қазіргі кездегі көптеген ұжымдық шараларда қарастыру қажет.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығының «Мүмкіндігі шектеулі балалардың ақыл-ойын дамыту жолдары» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы. — Алматы, 2001.
2. Илиясова А. Н. Класс жетекшісінің жүргізілетін тәрбие жұмысының жүйесі. — Алматы: Мектеп, 1991.
3. Капралова Р. Класс жетекшісінің жұмысы. — Алматы: Мектеп, 1983.
4. Болдырев Н. И. Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы. Алматы: Мектеп, 1981.

Техническая диагностика в процессе сжигания

Есмаханова Лаура Нурлановна, PhD, старший преподаватель;
Нұржанов Берік Серғалиевич, преподаватель, магистр
Таразский Государственный Университет имени М. Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Подавляющее большинство методов диагностики процесса горения выполняются на основе измерения переменного процесса. Техническая диагностика в процессе сжигания требует использования новых методов измерения и диагностики. Блок-схема такой системы показана на рисунке 1. Оптический доступ к пламени может быть реализован с использованием оптического волокна, или, если это разрешено конструкцией горелки, свободным пространством. Перед фотодетектором могут быть размещены оптические фильтры — фиксированный или перестраиваемый дифракционной решеткой, спектрометры. Для обнаружения излучения могут быть использованы фотодиоды и датчики изображения. Предварительная обработка состоит в определении характеристик сигнала,

которые являются важными с точки зрения диагностики и контроля. В простейшем случае, это средний уровень сигнала в течение заданного периода времени.

Подавляющее большинство используемых в настоящее время оптических методов диагностики пламени ограничивается только обнаружением присутствия или отсутствия на основе суммарной интенсивности излучения пламени. Эти способы имеют следующий недостаток: они не могут различать излучение элементов пламени. Недостатком этого способа является использование излучения включая в себя переменную, значение которой является высокой для пламени и низкой для горящих элементов котла. В более совершенных диагностических методах используется пламя гораздо с большим числом характери-

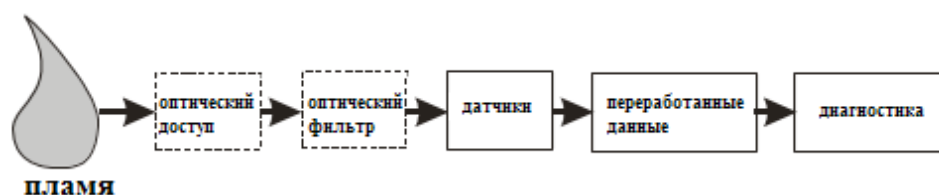

Рис. 1. Блок-схема системы диагностики пламени с помощью оптических методов

стик оптического излучения пламени. Очень разные подходы используются для связывания оптических сигналов с основными параметрами горения, в том числе и стехиометрии пламени, выбросы загрязняющих веществ устойчивости, свойства топлива, условия труда или аварийных условий. Оптические данные обрабатываются для извлечения выбранных функций времени сигнала излучения в качестве средней интенсивности и стандартного отклонения, характерные частоты или другие параметры, связанные с частотой.

С целью диагностики и мониторинга процесса сжигания во время экспериментов был использован вид пламени, который исследуется двумя способами: 1) с применением оптоволоконной системы мониторинга и диагностики; 2) с применением бороскопа, который позволяет реализовать в реальном времени изображение определенной зоны пламени.

Лабораторная установка процессов горения (рис. 2) предназначена для изучения химических и физических

процессов при сжигании угля. Для этого используются самые современные диагностические методы, а также модельные эксперименты.

Топливная смесь с первичным воздухом, подается в горелку. Во время работы установки данные от измерительных датчиков, как расход топлива, первичный воздух, вторичный воздух и температура, регистрируются и их величины обрабатываются с помощью компьютерной системы для сбора данных.

Камера сгорания снабжена двумя отверстиями удлиненной формы, расположенных на обеих сторонах, которые позволяют наблюдать за интенсивностью пламени. Вид камеры сгорания показан на рис. 2. Исследования проводились для различных взаимосвязанных видов топлива и различных взаимосвязанных конфигураций, настроек камеры, как показаны на рис. 3. В лабораторной установке камера устанавливается 2 положения: перпендикулярно к оси пламени на выходе из горелки и при температуре около 45° к оси горелки.

Рис. 2. Вид лабораторной установки с местом расположения камеры перпендикулярно к оси горелки

Диагностический эксперимент проводится с помощью следующих компонентов:

- аналоговый фотоаппарат, работающий (625 строк, 25 кадров/сек) рабочим положением камеры 1;
- цифровая фотокамера с матрицей и с полной передачей кадра, с максимумом компоненты разрешения 1280 × 1024 пикселей, позволяет сделать захват до 500 кадров/сек при полных компонентах разрешения и оборудованная в интерфейсе CameraLink (положение камеры 2) — вза-

имозаменяемые оптики цифровой камеры — взаимосвязанные линзы с различными фокусными расстояниями и водяным охлаждением высокотемпературного бороскопом;

- цифровой регистратор изображения.

Расположение камеры представлена на рис. 4.

Пламенная пыль формируется турбулентным потоком смеси пыли и газа, вытекающей из сопла пылевидного угля горелки. Пламя поднимается вверх из-за его более высокой температуры, чем окружающая температура выхлопных

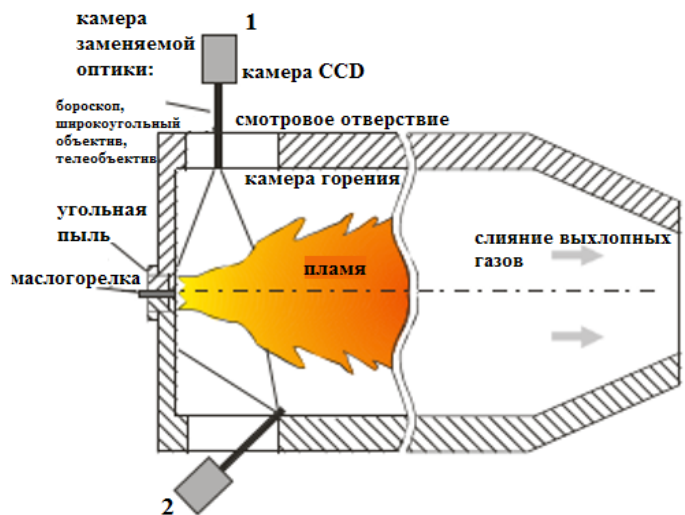

Рис. 3. Схема диагностического тестирования процесса горения оптическими методами

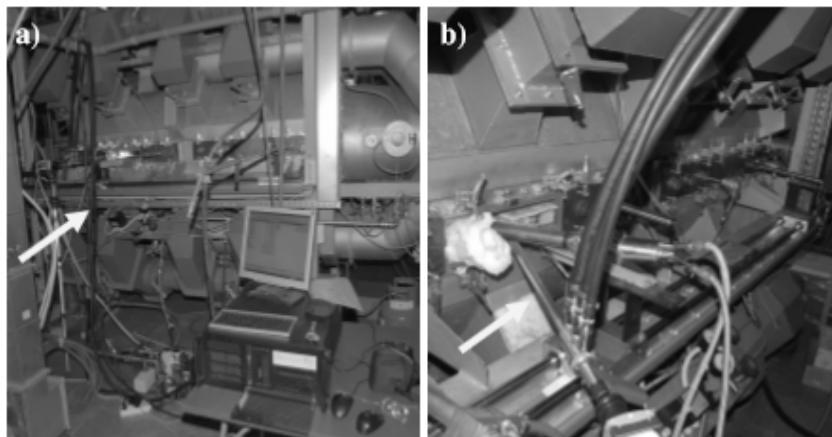

Рис. 4 а, б. Метод крепления камеры под углом 45° к оси горелки (стрелкой показано положение бороскопа)

газов. Первая зона пламени (рис. 5) является ядром плотного потока смесей пыли, в котором происходят эволюции летучих веществ. На краю фронта пламени содержатся зона горения и летучие вещества микронных частиц углерода, проходящих в зону горения летучих веществ. Эта зона ха-

рактеризуется сильным излучением и с характеристиками, аналогичными саже. Конец пламени горения образует зона более крупных частиц угля. Фракция крупных частиц «выпадает» из пламени и несгоревшие частицы падают в шлаковый бункер, образующий часть горячего шлака.

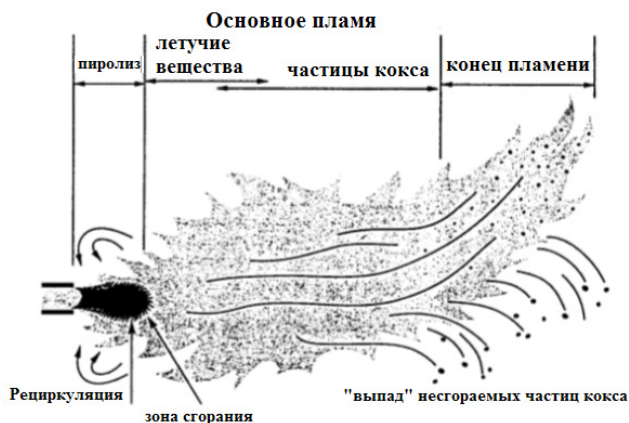

Рис. 5. Структура пламени пыли

Стабильность пламени зависит от конструкции горелки и скорости распространения пламени в горючей смеси. Пылевидная скорость распространения пламени угля является функцией свойств распыленного угля (типа угля и фрагментация) и состава пылевоздушной смеси [1]. Стабильность улучшается по мере фрагментированного угля и большого процента летучих веществ в угле [2].

В пылеугольной горелке общий воздух для горения разделяется на два потока: первичный и вторичный. Поток первичного воздуха подается в пылеугольную горелку

обеспечивает максимальную скорость распространения пламени и лучшую стабильность пылевидного пламени. Остальная часть воздуха вводится в дальнюю часть в пылевидной пламени.

Сжигание углерода остатка частиц осуществляются по всей длине пламени пылевидного с участием вторичного воздуха. По неизвестным причинам сжигание распыленного угля в котле, не является полным. Неполное сгорание ухудшает эффективность работы котла — ухудшает коэффициент сгорания и ведет к значительным затратам.

Литература:

1. Wójcik, W., Smolarz A.: Stabilizacja emisji NOx z pojedynczego palnika pyłowego z wykorzystaniem NPC i neuronowej metody estymacji parametrów spalania, *Pomiary Automatyka Kontrola*, vol. 53, nr 11/2007, str. 20–23, ISSN 0032–4140
2. Wójcik, W., Smolarz A.: Wykorzystanie neuronowej metody estymacji parametrów spalania do regulacji pracy palnika pyłowego, *Pomiary Automatyka Kontrola*, nr 3/2005, str. 30–33, ISSN 0032–4110

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты: мамандардың даярлануы

Еспенбетова Алтын Туменбаевна, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

1928 жылдың қараша айында Қызылорда аймақтық мұрағат бюросы құрылып, қазіргі Қызылорда облысының мемлекеттік мұрағатының негізі қаланған болатын. Осы уақыттан Қызылорда облыстық мұрағат жүйесі құрылымының қалыптасу кезеңі басталды. Қазақстанда мұрағат ісін қалыптастыру мен дамытудың социалистік практикасында сорақылықтар, бұрмалаулар аз болған жоқ. Арнайы ғимараттың болмауы, сауатты мамандардың жеткіліксіздігі мұрағат ісінің шашыраңқылығына апарып соқтырды. Мұндай кемшіліктер барлық облыстардың мұрағаттарына тән болды.

1928–1930 жылдары жергілікті мұрағат органдарында шала сауатты, тәжірибесіз адамдардың жұмыс жасауының нәтижесінде құжаттарды құнттап сақтап қалу қиынға соқты. Мұрағат құжаттарын жинақтап, сұрыптау, тәртіпке келтіру кезінде қызметкерлердің білім деңгейінің төмендігінен көптеген құнды құжаттар қоқысқа есептеліп, ескі-құсқы қабылдайтын жерге тапсырылды. Осы жүргізілген науқан Қазақстан тарихына қатысты құнды деректі материалдардың жойылуына әкеліп соқтырды. Мұндай келеңсіз жағдайлардың қайталанбауы үшін 1931 жылдан бастап Қазақ АКСР-ның Орталық мұрағат бөлімі кадр мәселесін күн тәртібіндегі басты мәселелердің бірі етіп қойған.

Мұрағат ісін жетілдіру мақсатында арнайы мамандарды дайындау үшін 1930 жылы 3 қыркүйекте КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі Орталық атқару комитетінің қаулысымен Мәскеуде мұрағаттану институты құрылды.

1931 жылдың сәуір айынан бастап институт жұмысын бастады. 1933 жылы ол тарихи мұрағат институты, кейіннен Мәскеу мемлекеттік тарихи мұрағат институты деп аталды [1]. Мамандарды даярлау, кәсіби біліктілігін жетілдіруге зор көңіл бөлінді және мұрағат мамандарын дайындаудың негізгі базасы осы институт болды. Облыстық мұрағатта тек 1976 жылдан бастап аталған оқу орнын бітірген мамандық иелері қызмет ете бастады және бірнеше мұрағат қызметкерлері жыл сайын осы институт жанындағы бір жылдық курстарға жолдама алып, өз білімдерін шыңдады.

Мұрағат мамандарын жергілікті жерден жасақтау, олардың кәсіби біліктілігін арттыру мақсатында Қызылордада үйірмелер ұйымдастырылды. Мұрағат құжаттарына зер салатын болсақ, қабылданған қызметкерлердің мұрағат жұмысымен мүлде таныс еместігі баяндалады [2]. 1939 жылы мұрағат саласындағы осындай кемшіліктерге байланысты орта білімді аяқтаған адамдарды жұмысқа көптеп тарту қажеттігі күн тәртібіне қойылды [3].

1940 жылы Алматы қаласында мұрағат қызметкерлерінің білімін жетілдіру курстары ашылды. 1941 жылғы соғыс басталған кезде облыстық мемлекеттік мұрағат жанынан мұрағат ісін үйрену бойынша техминимум үйірмелері ұйымдастырылды [4]. Қызметкерлердің белсенділігін арттыру мақсатында социалистік жарыс, республикалық байқаулар өткізілді.

1938 жылдың қараша айына дейін облыстық мұрағат басқармасы аппаратында бір ғана басқарушы жұмыс

істесе, қараша айында инспектор, аға мұрағатшы-техник, ал 1939 жылы мұрағатшы-техник қабылданды [5].

Мұрағат қызметін жақсарту бағытында қабылданған шешімдер көп жағдайда сөз жүзінде қалды. 1942 жылдың екінші тоқсанындағы есепте қаланың мекемелерінің бірде-бірінде мұрағат меңгерушісі штаттық қызметі болмаған.

1950 жылдары және 1960 жылдардың ортасына дейін ведомстволық мұрағат- тармен жұмыс өте әлсіз болды. Оның себебі 1953 жылға дейін жоғары білімі бар бірде-бір маман болмады. Тек 1953 жылдың аяғында ғана Н. В. Гоголь атындағы Қызылорда пединститутының тарих факультетін бітірген Т. М. Панкова аға ғылыми қызметкерлігіне алынады. 1961 жылы Мәскеу мемлекеттік тарихи мұрағат институтының түлегі О. А. Мамалыгой аға ғылыми қызметкерлікке тағайындалады.

1965 жылы облыстық мемлекеттік мұрағат штаты 18 адамнан тұрды. Облыстық мемлекеттік мұрағат директоры Панкова Мәскеу мемлекеттік тарихи мұрағат институтының жанындағы 1 жылдық курсты аяқтады. 1970 жылы мұрағатта жоғары білімі бар үш қызметкер болса, тағы үшеуі жоғары оқу орындарының сырттай оқу бөлімінде оқыды [6]. Сондай-ақ мұрағат қызметкерлерінің «саяси» жағынан сауатты болуына аса мән беріліп, саяси хабарламалар жасалып отырды. Мұрағат қызметкерлері өздерінің білімдерін үнемі жетілдіруі және партия тарихын оқып үйренуі үшін ашылған үйірмелерге қатысуы тиіс болды.

1974 жылы облыстық мұрағат штатында 12 адам болса, оның ішінде жоғары білімі бар 6 қызметкер болды. 1980

жылы облыстық мұрағат мекемелерінде 31, 1985 жылы 38 адам жұмыс істеген. 1981—85 жылдары мұрағаттың 7 қызметкері Москва мемлекеттік тарихи мұрағат институты жанындағы 1 жылдық сырттай оқу курсын, ал екі адам аталған институттың сырттай оқу бөлімінде оқыған [7].

Қорыта айтқанда, алғашқы кезде білікті мамандардың аздығы, бұл салаға деген әртүрлі көзқарастың болуы, мұрағат ісін жолға қоятындай үй-жайдың, күш-қаражаттың тапшылығы — бәрі де мұрағат ісінің бір арнаға түсіп, қалыптасып кетуіне кедергі келтірді. Сондай-ақ осы уақытқа дейін жинақталған мұрағат қорын есепке алып, сақтауды ұйымдастыру, жер-жерде оның мекемелерін ашу, оларды мамандармен жасақтау, ел арасындағы қолда бар құжаттарды жинастырып, мұрағатқа тапсыру жөніндегі жұмыстарды ұйымдастырып жүргізу қиын да күрделі шаруа еді.

Тәуелсіздік алған жылдары мұрағат қызметкерлерінің сапалық құрамына, біліміне, біліктілігін көтеруге, кадр мәселесіне баса назар аударылып келеді. Дегенмен, кәсіби мұрағатшылар санының жеткіліксіздігі әлі де өзектілігін жойған жоқ.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Туған жер», «Киелі Қазақстан» бағдарламаларын жүзеге асырудағы мұрағат құжаттарының деректік маңызы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Е. В. Алексеева. Л. П. Афанасьева. Е. М. Бурова. Архивоведение. — Москва, 2002-272с-С 28.
2. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты (ҚОММ) 148-қор, 1-тізбе, 31- іс. — 1 п.
3. ҚОММ. 148-қор, 1-тізбе, 35- іс. — 2,4 п. п.
4. ҚОММ. 148-қор, 1л-тізбе, 387- іс. — 28, 29 п. п.
5. ҚОММ. 148-қор, 1-тізбе, 103- іс. — 1 п.
6. ҚОММ. 148-қор, 1-тізбе, 146- іс. — 51—52 п. п.
7. ҚОММ. 148-қор, 1-тізбе, 498- іс. — 22 п.

«Туған жер», «Киелі Қазақстан» бағдарламаларын іске асыру: мұрағаттардың дамуына жаңа серпін

Еспенбетова Алтын Түменбаевна, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасымыздың рухани жаңғыруға, білім, ғылымға маңыз беруі — ұлтымыздың алға қарай жылдам дамуының қозғаушы күші болып табылады. Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. «Туған жер», «Киелі Қазақстан» бағдарламалары әрбір азаматты өзінің туған

жерінің гүлденуі үшін нақты үлес қосуға үндейді. Рухани сананы жаңғыртуда тарихи өткенімізге үңілу, одан сабақ алу үлкен рөл атқарады. Бұл үдерісте мұрағаттың маңызы зор. Аталған бағдарламаларды іске асыру Қазақстан мұрағаттарының дамуына жаңа серпін беретіні сөзсіз.

Технократиялық ойлау жүйесі үлкен қарқын алған тұста өткен тарихи кезеңдердегі деректерді болашақ ұрпаққа жеткізу мақсатында біршама іс-шаралар жасалуда. Тәуелсіздік жылдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында мұрағат қызметі жанданып, материалдық-техникалық базасы жақсарды. Мұрағат қорындағы құжаттарды электрондық жүйеге көшіру еліміз аймақтары арасында алғаш рет Қызылорда облысында жүзеге асырылды. 2010 жылы мұрағат құжаттары электронды сандық жүйеге енгізілді. Сонымен қатар халықаралық стандарттарға сай жабдықталған жаңа мұрағат ғимараты қаламызда бой көтеріп, пайдалануға берілді.

Республикамыздың мұрағат құжаттары — баға жетпес байлық, халықтың асыл қазынасы. Мұрағат құжатынсыз тарихтың жазылуы мүмкін емес. Мұрағат ерте заманнан бүгінге дейінгі еліміздің шаруашылығын, экономикасын, тыныс — тіршілігін кең түрде айқындайтын, тарихи, мәдени ескерткіштерін, жеке тұлғалардың өмірін мәңгі ететін ұлттық тарихи мұраның көзі. Мұрағат қойнауында әлі де зерттеуін күтіп жатқан құжаттар жетерлік. Сол құжаттардың сақталу қоймасы болып табылатын, өлке тарихын зерттеуге мол мүмкіндік беретін облыстық мұрағаттың тарихын зерттеу, құжаттарының құрамы мен мазмұнын ашу уақыт талабы болып табылады.

Қазақ елінің егемендігін жариялап, тәуелсіз мемлекет болып қалыптасуы тарихымызды ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуге кеңінен жол ашты. Облыстық мемлекеттік мұрағат 1890 жылдан облыс тарихынан сыр шертетін құнды құжаттардың қоймасына айналып, Ұлттық мұрағат қорын толықтыруда. Облыстық мұрағатта сақталатын 600 мыңнан аса құжаттарда өңіріміздің тарихы, мәдениеті, тұрмысы туралы құнды баға жетпес деректері жинақталған. Мұрағат қорларына сипаттама беретін болсақ, мемлекеттік билік және мемлекеттік басқару (86 қор бар), әділет, сот, прокуратура, әскери мекемелер (34 қор), жоспарлау және статистика (9 қор), қаржыландыру, несиелендіру, мемлекеттік сақтандыру (35 құжат), мемлекеттік салықтан түсетін кіріс, мемлекеттік меншік (4 құжат), өнеркәсіп орындары, артелдер, электр энергиясы (65 құжат), ауыл, орман және су шаруашылығы, жер ресурстары, қоршаған ортаны қорғау (146 құжат), құрылыс және архитектура (34 құжат), көлік, байланыс және радио тарату (26 құжат), сауда, дайындаманы жабдықтау және өткізу (73 құжат), кооперация (18 құжат), тұрғын үй коммуналдық шаруашылығы. Тұрмыстық қызмет көрсету (14 құжат), білім, жоғары және орта кәсіптік білім (42 құжат), ғылым және ғылыми сүйемелдеу (3 құжат), мәдениет, өнер, баспасөз және ақпараттық қызмет (26 құжат), денсаулық сақтау, денешынықтыру және спорт (33 құжат), еңбек және әлеуметтік қамсыздандыру (9 құжат), қоғамдық ұйымдар (1 құжат), жеке тектік құжаттар (34 құжат).

Мұрағат құжаттарының құрамына тоқталатын болсақ, 1890—1920 жылдардағы мешіт, шіркеу кітабы, 1917 жылғы уездік, қалалық атқару комитетінің, 1919—1920 жылдардағы Перовск уездік — қалалық революция ко-

митетінің, облыста құрылған бастауыш партия, комсомол, пионер ұйымдарының, кеңестік мекемелер мен кәсіпорындардың басқару-әкімшілік құжаттары, Кеңес үкіметін орнату, сауатсыздықпен күрес, мұғалім мамандарын даярлау курстарын ашу, әйелдерді жұмысқа тарту, мемлекеттік және кооперативтік сауданың дамуына қатысты құнды деректер, сондай-ақ 1938 жылы облыстың құрылуы, Ұлы Отан соғысы жылдары, одан кейінгі жылдардағы дамуы туралы құжаттар көптеп кездеседі.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары біздің облысымызға әкелінген шетелдік тұтқындар туралы мәліметтер сақталған. Мұрағатта сақталған құжаттар бойынша 1919 жылы Перовскіде 318 шетелдік тұтқындар тұрған. Олар поляктар, австро-немістер еді. Олар әртүрлі өндіріс саласында қызмет істеген. Мұрағатта Перовскіде тұтқында болған осы австро-венгр азаматтарының тізімі сақталған [1].

Мұрағат қорында астананы Орынбордан Ақмешітке көшіру жұмыстары жайлы мәжіліс хаттамасы (1925 ж 16 ақпан), Астананы көшірудің дайындық шаралары, Орынбордан Ақмешітке көшірілетін орталық мекемелер тізімі (1925 ж наурыз), Үкімет пойызының Ақмешітке аттануы жайлы телеграмма (1925ж 13 сәуір), қырғыз ұлтының қазақ атауын қалпына келтіру туралы Ү съезд қаулысы (1925ж 19 сәуір), Ақмешітті «Қызылорда» деп атау жайлы міндетті қаулы (1925ж 30 мамыр), жаңа астана жобасын жасаушы сәулетші И. В. Рянгиннің мәлімдемесі (1925ж), С. Сейфуллиннің қолы қойылған Қазақ Халыққа білім беру институты мәжілісінің хаттамасы (1927ж 10 қыркүйек), осы институт оқытушысы А. Байтұрсыновтың институт жанындағы №8 жергілікті комитетке жазған арызы (1927ж) сақталған [2].

1928 жылы мал-мүлікті тәркілеу, 1931—1933 жылдардағы ашаршылық, күштеп ұжымдастыру, Ақтөбе, Ырғыз, Торғай, Қостанай, Батпаққара, Қарсақбайдан келіп жатқан көшпенділер мен панасыз балалар Өзбекстанға, Тәжікстанға үдере көшкен жерлестеріміз, аштықтан өлгендер туралы деректер де жеткілікті. Сондай-ақ, басқа ұлт өкілдеріне көрсеткен облыс еңбеккерлерінің шынайы достығын паш ететін құжаттар, жер аударылған кәрістерді орналастыру, майдан шебінен эвакуацияланған өнеркәсіп орындарын орналастыру жайлы (1941ж 25 қыркүйек), Киев, Харьков университеттерін орналастыру туралы (1942ж 12 қаңтар), поляк балалары үшін мектеп ашу туралы (1943ж), қоныс аударылған шешендердің балаларына арнап балалар үйін ашу туралы (1944ж) қаулылар сақталған [3]. Мұрағат қорында Ұлы Отан соғысы кезіндегі тылдағы облыс еңбекшілерінің ерлігі, майданға көмегі, Ұлы Отан соғысына қатысқан ардагерлер, эвакуациямен көшірілген кәсіпорындар, оқу орындары туралы баяндайтын құжаттар сақтаулы. Фото-фоно құжаттар мен жеке тектік қорлар да облыстық мұрағаттың бір бөлігін құрайды.

Сондай-ақ жақын және алыс шетелдерден облысқа қатысты мұрағат құжаттарының көшірмелері алынып, мұрағат қоры толықтырылуда. Сонымен, туған жердің та-

рихынан сыр шертетін мемлекет үшін қайталанбас мәні бар түпнұсқалардың алар орны ерекше.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және

саяси зерттеулер орталығының «Туған жер», «Киелі Қазақстан» бағдарламаларын жүзеге асырудағы мұрағат құжаттарының деректік маңызы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Сыр елінің тарихы мұрағат қорында. Облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция құжаттарының жинағы. — Қызылорда, 2009—63 б.-Б 5.
2. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты (ҚОММ) 148-қор, 1-тізбе, 31- іс.—1 п.
3. ҚОММ. 148-қор, 1-тізбе, 35- іс.—2,4 п. п.

Ғылыми селекцияның қысқаша даму тарихы

Жанзақов Марат Мықтыбайұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент;

Әлібекова Ғалия Бекқожақызы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент;

Баширова Жадыра Ерсайымқызы, магистр
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Ғылыми селекцияның дамуында Ч. Дарвиннің ілімі шешуші маңызға ие болды. Ол өсімдік сорттары мен жануар тұқымдарын шығару жөніндегі еңбегінде диханшылар мен малшылардың алғы тәжірибелерін жинақтап қорытындылады, сондай-ақ селекция нәтижелерін өнер сияқты бағалады. Дарвиннің органикалық әлем эволюциясы туралы ілімі селекцияға алғашқы ғылыми қор, оның бірінші негізі болды. Селекция туралы ғылымның баршасы эволюциялық іліммен негізделді. «Селекцияның мәні, өсімдіктер мен жануарлардың қалыптасуына адамның араласуы» деген Н. И. Вавилов [1].

Өсімдік селекциясының теориясы мен тәжірибесіне Н. В. Мичурин еңбектерінің үлесі зор болды. Ол 1874—1875 жылдары жеміс ағаштарының селекциясымен айналысты және жаңа, толығымен өзіндік бірқатар әдістерді қолдана, селекцияға алшақ будандастыру мәселелерін ұсынумен көптеген сорттар шығарды. И. В. Мичурин селекционерлердің арасында алғашқы болып формалар мен сорттардың қажетті белгілері мен қасиеттерін адамның саналы түрде басқара алу мүмкіндігі туралы қағида ұсынды. Ол теорияны негіздеді және жеміс-жидекті өсімдіктердің көптеген сорттарын шығарумен, оның дұрыстығын тәжірибемен дәлелдеді.

Селекцияның теориясы мен тәжірибесі үшін И. В. Мичуриннің өсімдіктердің географиялық алшақ формаларын будандастыру жөніндегі жұмыстары ерекше маңызды болды. Ол көпжылдық өсімдіктер онтогенезінде белгілер мен қасиеттер түзу процесіндегі басымдылық құбылысын басқару туралы ілім дайындады, сондай-ақ өсімдіктерді жерсіндіру тәсілдерін ұзақ уақыт зерттей келе, оның тек будандастыру және әрі қарайғы сұрыптаумен ғана мүмкін екендігі туралы өте маңызды қорытынды жасады. «...Тек будандастыру қолданумен соңғы кезде бірқатар шетелдік

өсімдік түрлерінің жерсінуге қатаң қарсыласуын түпкілікті жеңе алдым», деді ол [2].

Осы кездері АҚШ-та (Санта-Роза, Калифорния) америкалық танымал селекционер Л. Бербанк селекциялық тәжірибелерін жүргізе бастады. Оның жұмыстарындағы басты әдістер будандастыру мен сұрыптаулар болатын. Бербанк әр комбинация бойынша екпе шыбықтарды көптеп өсіре, оларға өте қатаң сұрыптау жүргізді. Оның шағылыстыру жүргізудегі тамаша өнері мен өте үлкен дәрежеге жеткізілген сұрыптауы мәдени дақылдардан сан алуан түрлі керемет сорттар жасауға ықпал етті. Тіпті олардың кейбірі бұрын жаратылыста мүлдем кездеспеген формаларға жататын. Мысалы, сүйексіз қараөрік, алып жаңғақ ағаштары, сарыөрік пен қараөрік будандары, қожақаттың тікенексіз сорттары, жемістері ағаш бұтақтарында тұрып кебетін қараөрік формалары және т. б. [3].

1886 жылы Швецияда өзінің нәтижелі жұмыстарымен тәжірибелік және ғылыми селекцияның дамуына біршама үлес қосқан Свалёф селекциялық стансасы құрылды. Онда өздігінен тозаңданатындар селекциясында жекелей сұрыптау әдісі үлкен ауқымда қолданылды және бұл әдістің теориясын біршама кейін В. Иогансен негіздеді [4]. Свалёфте жекелей сұрыптау негізінде шведтік сұлының белгілі сорттары және тағы басқа да дақылдардың аса құнды сорттары шығарылды. Қазіргі кезеңде бұл селекциялық станса Еуропадағы ең танымал селекциялық мекемелердің бірі.

Селекцияның ғылым ретіндегі элементтері XVIII ғасыр мен XIX ғасыр ортасындағы бірқатар ғалымдардың — Кельрейтер, Найт, Гертнер, Ноден, Мендель, Римпау және бәрінен де бұрын, Дарвиннің еңбектерінде кездесетін. Бірақ селекция толығымен ғылыми пән ретінде XX ғасырдың басында ғана қалыптасты. Осы кездері алғашқы селекциялық мекемелер де құрылды, селекцияны жоғарғы

мектептерде оқыту енгізілді, оқулықтар, оқу құралдары, арнайы журналдар пайда бола бастады. Бірақ қазіргі заманауи селекцияда да өнер элементтерінің маңызды рөлі өз жалғасын табуда. Селекционер-тәжірибешілер селекция процесі теориясын көптеген жаңалықтар ашумен молайтуда. Жаңа теориялық деректер негізінде сорттар жасау әдістері жетілдірілуде. Селекцияда осылай, кез келген басқа ғылымдардағыдай, теория мен тәжірибе байланысы арта түсуде.

Біздің елімізде де селекциялық жұмыстар өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастау алып, бірнеше кезеңдерді қамтыды. Алғашқы кезеңде ертеден тағамдық, малазықтық және техникалық мақсатта егілетін жергілікті сорт-популяциялар жаппай сұрыптаумен тазартылып, қалпына келтірілді. Кейін осындай жергілікті бидай сорт-популяциясынан, оның Каскеленская және Красная звезда сорттары, күріштің Қазақы-салы сорт-популяциясынан оның Первомайский 152 сорты және т. б. да жергілікті дақылдар популяцияларынан көптеген сорттар шығарылды [5].

Екінші кезең синтездік селекция, 50-жылдары басталып, басында сорттар шығарудың әдісі ретінде жеке сұрыптаулар немесе таза тізбектер алу қолға алынса, кейіннен будандастыру және эксперименттік мутагенез сияқты әдістер қолданыла бастады. Бұрынғы Бүкілодақтық, қазіргі Бүкілресейлік өсімдік шаруашылығы институтындағы (БӨШИ) мәдени дақылдардың дүниежүзілік коллекциясын селекция үшін пайдалану кең етек алды. Айқас тозаңданатын дақылдардағы гетерозис құбылысын пайдаланумен жоғарыөнімді гетерозистік будандар алу қолданысқа енді. Нәтижесінде синтездік селекция өз жемісін бере бастады. Осы кезеңде егістік дақылдардың ерекше

құнды сорттары мен будандары алынды, олардың кейбіреулері, мысалы, күздік жұмсақ бидайдың Безостая 1, Мироновская 808, күздік қарабидай Саратовская крупнозерная, жаздық жұмсақ бидай Саратовская 29, қарақұмық Богатырь, күріш — Кубань 3, асбұршақ Рамонский 77, күнбағыс Армавирец, мақсары — Милютинский 114, картоп — Приекульский ранний, қант қызылшасы Ялтушковская односемянная, аққауданды қырыққабат — Багирская және Бирючукская 138, қиярдың Нежинский местный сияқты сорттары әлі күнге дейін өздерінің өндірістік мәнін жойған жоқ.

Қазіргі еліміздің дербес мемлекет кезінде егістік дақылдар бойынша шығарған көптеген отандық селекция сорттарының алыс-жақын шетелдер сорттарын ығыстырып пайдалануға рұқсат етілуі, ұлан-байтақ территорияда орналасқан 200-ден аса селекциялық бөлімшелердің қарқынды және жүйелі түрде жүргізіп жатқан, дұрыс жолға қойылған селекциялық жұмыстарының нәтижесі. Топырақ-климаттық жағдайы алуан түрлі өңірлерге арналған сорттар мен будандарды шығаруға елімізде құрылған ғылыми-өндірістік орталықтар (ҒӨО) мен олардың филиалдары, түрлі аймақтардағы ғылыми-зерттеу институттары, селекциялық стансалары мен ауыл шаруашылығы мамандарын даярлайтын оқу орындары және т. б. жұмылдырылған.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Агробиотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясының «Көбею биотехнологиясы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Вавилов Н. И. Избранные сочинения. — М.: Колос, 1966. — 562 с.
2. Мичурин И. В. Сочинения. — М., Сельхозиздат. 1948, Т. 1 — 792 с.
3. Гуляев Г. В., Гужов Ю. Л. Селекция и семеноводство полевых культур. — М.: Агропромиздат, 1987. — 447 с.
4. Иогансенн В. Л. О наследовании в популяциях и чистых линиях // Под общей редакцией академика Н. И. Вавилова ОГИЗ-Сельхозгиз. — Москва, Ленинград, 1935.
5. Жанзаков М. М. Егістік дақылдар селекциясы. — Астана: Фолиант, 2015. — 416 б.

Көру қабілеті зақымдалған балалардың психикалық дамуының негіздері

Жәнібекова Сара Серікқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты;
Кушекбаева Жанат Серікқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Бақытбайқызы Айнұр, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Көру — бұл адам мен жануарлардың күрделі жүйкелі — рецепторлары әрекетін көру анализаторы арқылы іске асыратын оптикалық қабылдау. Көру арқылы адам қоршаған орта, қоғамдық қатынастар, айналасындағы заттар туралы көп мөлшерде мәлімет алады. Заттардың

түсі, пішіні, үлкендігі, олардың бірігіп орналасуы және өзара ара қашықтығын адам көру арқылы біледі.

Тифлопсихология пәні — арнайы психологияның бір бөлігі ретінде көру қабілетінің бұзылуы. Тифлопсихология — соқыр немесе өте нашар көретін-

дердің оқу үрдісіндегі арнайы мектептерде жүргізілетін қызметі туралы ғылым. 1784 жылы ең алғашқы мектеп Парижде ашылған. Соқырлардың психологиясымен француз психологі Д. Дидро өзінің «Соқырлардың хаты» атты еңбегінде материалистік көзқарасын жазады.

Соқыр, мүлде көрмейтін балалар — көріп сезуі мүлдем жойылған балалар немесе жарықсезгіштігі сақталғандар немесе шамалы көретіндер (көзілдірік арқылы жақсы көретін көздің шамамен көру өткірлігі 0,04 қарапайым түзету амалдарын қолдану) *Соқырлық* — бұл екі жақты емделмейтін көрудің жойылуы [1].

Көрмей қалған балалар. Оларға ерте қалыптасқан көріп елестетудің сақталуы тән. Негұрлым кеш көрмей қалған бала және неғұрлым оның есінде бұрынғы көріп елестетудің іздері сақталса, соғұрлым заттың бейнесі жеңіл құралады немесе ауызша суреттің негізінде пайда болады. Осындай баланың қалыпты ойлау қызметі сақталған анализаторларға сүйенеді.

Нашар көретін балалар соқыр балаларға қарағанда көп топ құрайды — бұл — 0,05-тен 0,4-ке дейінгі қарапайым түзету (көзілдірік) амалын қолдануда жақсы көретін көзде өткір көретін балалар. Егер нашар көретін баланың жарық сезгіштігі бұзылса, онда қабылданатын реңнің жарықтық ерекшелігі төмендейді. Алыстан немесе жақыннан көрудің бірден айқындалуынан, нашар көруші кейбір заттың сыртқы ерекшелігіне қажет белгілердің нашар бейнеленгенін көре алмайды. Оларда кеңістікке бейімделу жиі байқалады. Нашар көретін балалар мінезінің түрлі ерекшеліктерімен ашушандығымен, түйықтығымен, мінезінің кейбір жағымсыз белгілерімен ерекшеленеді [2].

Дүниежүзінде тифлопсихологиялық әдебиеттерде екі түрлі пікір туындап отыр, бірі соқырлардың психологиясы, көзі көретіндердің психикасына ұқсас па жоқ әлде, өзгеше ме деген пікірлер.

Көзі көрмей туылған балалар мен жүре көрмей қалған балалар 3 жасқа дейін, көру қабілеттері болмайды, көру образы болмағандықтан есте сақталмайды. Сондықтан психикалық даму тек шектеулі сенсорлық жүйе арқылы дамиды. Ерте пайда болған көз ақауы, психикалық дамуына соншалықты ерте әсер етеді. Кеш көру қабілетінен айырылған балаларда, таным процесі болады да, есте сақтау қабілеті дамиды. Көру қабілетінен айырылған балалардың өсіп жетілу процесі де баяу жүреді, танымдық процесі жойылады. Ақпаратты аз қабылдағаннан кейін, сапалық қасиеті де төмен болады. Көру қабілетінен айырылған балалар, қабылдау, сезім мүшелері, есте сақтау қасиеттері де нашар дамиды. Олардың физикалық дамуында да өзгешеліктер болады, жүріс-тұрысы өзгереді. Балада басқаша психикалық функция пайда болады. Олар өздері қабылдаған ақпаратты өзінің түсінігі бойынша пайымдап, қызмет атқарады.

Жаңа туған нәрестенің 4—6 айға дейін, көзі көретін нәрестемен салыстырғанда психикалық жағынан ерекшелік көрінбейді. Тек 6 айдан асқасын даму, жетілу жағынан кешігу процесі байқалады. Енді бұл балалардың есту қабілеті дамиды, жалпы психикалық кешігу процес

өзгешелене береді. Мектепте дейінгі және мектеп жасында бұл балалардың білім алуы, айналасындағы қоршаған ортаны қабылдауы, сөз байлығының аздығы, нақты нәрсені көре алмауы, барлығы келіп, баланың психикалық дамуының нашарлауына әкеліп соқтырады [3].

Көзі көрмейтін балалар өз-өздеріне сенбейді, жүрулері баяулайды, қорқақтық сезім күшейеді, жүрген кезде салмақты аяқтың өкшесіне салады, тепе-теңдік бұзылады.

Көзі көрмейтін бала отбасына ештеңе айтпайды, еш нәрсеге қызықпайды, ішкі сезімін өзінде ұстайды, ешкімге тіс жарып ештеңе айтпайды, ата-анасына жақын болмайды, қатынас құруға жанұямен немесе басқа адаммен жақын болғысы келмейді. Ол тек өзімен-өзі болғанды ғана ұнатады.

Ешкімге керексіз, ішкі сезімдерін толық қанағаттандырмаған, тіпті өмір сүруге де жарамсыз сияқты көреді. Мектеп интернатта оқу оқып, сонда тұрған балалардың өмірі мен қарым — қатынасы уақыт тәртібі бойынша шектеулі. Осындай жағдайлар жасөспірімнің тұлға болып қалыптасуына өзінің әсерін тигізбей қоймайды.

Зерттеулердің нәтижесінде көзі көрмейтін жоғары сынып оқушылары кінәлау, қорқақтық, сескену сияқты қасиеттерден арылмайды. Олар «әлеуметтік қорқақтықты» көп ойлайды, ертеңім не болады деп. Көзі көретін балалар — бір нәрсені көрсе, естісе, ойласса- олардың бет-түрпатында мимика, пантомимика болады, және үлкендерге еліктеу байқалады. Ал, көзі көрмейтін балаларда бет-түрпаты, қимылы болмайды, өйткені олар көз алдындағы нәрсені көрмейді ғой, сондықтан оларда еліктеуіш деген қасиет дамымайды [4].

Көру функциясының бұзылуы генетикалық факторларға байланысты: зат алмасу процесінің бұзылуы, тұқым қуалау, көздің қарашығының бұзылуы, катаракта ауруы, анасы жұқпалы аурулармен ауырғанда, токсоплазма, қызылша ауруларымен ауырғанда баланың көз ақауына ұшырауына соқтырады. Соқыр немесе өте нашар көретін балалармен психолог сенсорлық жүйені қалыптастыруы қажет.

Қазіргі кезде біздің елімізде және шетелдерде балалардың көз ауруы көбейіп отыр. Оқушылардың көп бөлігінде 2—3 тен көз ауруларының әртүрлері кездесіп отыр. Ғалымдардың зерттеулері бойынша көру қабілетінде ақауы бар балалардың, орталық жүйке жүйесінің бұзылғанын айтады.

Соның негізінде *көзі көрмейтін балаларды* Қазақстанда арнайы оқыту, үйрету және тәрбиелеу мәселесі кешенді медициналық-психологиялық-педагогикалық сипатта беру мәселесі ерекше қолға алынуда [5].

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығының «Мүмкіндігі шектеулі балалардың ақыл-ойын дамыту жолдары» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Лубовский В. И., Петрова В. Г., Розанова Т. И. и др. Специальная психология. — М., Академия, 2009. — 560 с.
2. Литвак А. Г. Психология слепых и слабовидящих. — СПб., 1998.
3. Қенжебаева Т. Б. Арнайы психология. — Павладар, 2011.
4. Нұрманбетова Ұ., Тебенова Қ. С., Омарова Н. Н. Мамандыққа кіріспе (дефектология). — Қарағанды, 2006.
5. Тебенова Қ. С. Дамуында ауытқулары бар балалар. — Қарағанды, 2005.

Роль хана Абулхаира в событиях принятия казахов подданства России

Ибраев Галимбек Мадибекович, магистр педагогических наук, старший преподаватель;

Байхадамова Гульжаухар Махмутовна, преподаватель

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Период правления Абулхаира, его историческая деятельность к сожалению мало освещена в истории, слишком мало письменных источников. Поэтому деятельность даже таких знаменитых ханов, как хан Қасым, который сделал очень многое для расширения Казахского ханства, хан Хак-Назар, хан Есим, не так известна. Кстати говоря, это относится не только к истории Казахского ханства. Спросите у русского человека, сколько царей он назовет? Двух-трех: Ивана Грозного, Петра I. А про Михаила Федоровича или Алексея Михайловича и не скажет. Так же и француз упомянет Людовика XIII и Людовика XIV, а Карла X или Генриха V вспомнить не сможет.

Как известно хан младшего жуза вот его полное имя Мухаммед Абулхаир Гази Баха-дур-хан, прямой потомок Чингисхана в 15-м поколении. В 1710 г. на народном собрании в Қарақумах юный Абулхаир был избран ханом и командующим армией Младшего жуза, а предводителем войска назначен известный батыр Богенбай. XVIII в. истории казахского народа был особо трагичным, постоянные нападения со стороны джунгарских захватчиков не позволяли народу стабильно развиваться. Абулхаир принимал активное участие в этой священной войне. Он проявлял особое мужество и ум в защите городов Ташкента, Туркестана и Сайрама, которыми владели его предки. После осады джунгарами указанных городов, вступивший в неравный бой хан Абулхаир, потеряв мать и жену, попавших в плен врагу, был вынужден отступить в степи. В 1718 г. в Аягузе произошло кровопролитное сражение с джунгарами, где Абулхаир и старший казахский хан Қаип с 30-тысячным войском сражались с джунгарами. Абулхаир с молодых лет прославился личной отвагой, был талантливым полководцем и умным политиком. В 1726 г. на съезде казахов всех трех жузов султаны, бии и батыры единодушно выбрали Абулхаир-хана верховным главнокомандующим войском казахского ханства [1].

Как полководец, Абулхаир проводил огромную работу в народном ополчении, укреплял его боеспособность, поощрял патриотизм и высокий моральный дух в вооруженных силах. Результаты мер, принятых ханом, можно

было увидеть уже в 1728 г., когда была одержана первая победа над джунгарами. Эти сражения проходили в горах Улытау, в местности Қарасиыр, у реки Буланты, где казахи наголову разбили джунгарский экспедиционный корпус во главе с сыном хунтайджи. Армия Абулхаира после победы над джунгарами развеяла миф о непобедимости джунгар, у народа появилась уверенность в достижении полной победы над врагом. Народ стал более организован в борьбе против общего захватчика, проявлял особый энтузиазм ради защиты отечества.

Хотя была одержана очень важная победа, враг еще оставался сильным, и знавший реальную ситуацию Абулхаир начал новое наступление. Весной 1730 г. в местности Итишпес, к юго-востоку от Балхаша, казахская армия под предводительством Абулхаира снова разбила захватчиков. В столетней войне казахского народа против джунгар наступил переломный период, полная победа казалась очень близкой.

Однако, в это время неожиданно умирает старший хан Болат. Возникает вопрос, связанный с назначением нового старшего хана, и, согласно вековой традиции, общекзахским ханом мог быть избран только представитель Старшего жуза. В соответствии с условиями ханом был избран сын Болат-хана, молодой Абулмамбет. Абулхаир не согласился с таким исходом дел, он отказался от поста главнокомандующего в пользу нового хана и вернулся со своим войском в Младший жуз. С этого времени распалось с трудом собранное общекзахское народное ополчение.

После распада общекзахской армии каждый жуз сам оборонялся от врагов. В это время население Младшего жуза оказалось в очень тяжелом военном положении, со всех четырех сторон оно находилось во вражеском окружении.

Оказавшись в безвыходном положении, Абулхаир обращается за помощью к России. Осенью 1730 г. в Санкт-Петербург было направлено посольство Абулхаира с выражением его желания быть под защитой России от внешних врагов. В феврале 1731 г. казахи Младшего жуза

получили согласие от правительства России на принятие их под российское покровительство [2].

Абулхаир погиб 1 августа 1748 г. от руки своего закланного врага султана Барака.

Бесспорно, политика Абулхаира сыграла решающее значение в становлении и развитии казахского государства и может служить уроком для потомков

Абулхаир стал известен широким массам благодаря своему обращению к императрице Анне Иоанновне о протекторате. Отмечу: ни о каком подданстве речь не шла. Просто в то время в России все обращения о помощи интерпретировались как принятие подданства. И первые грамоты, которые отправлялись казахским ханам, сразу же содержали термин «подданство». На самом деле, казахские ханы подразумевали совсем другой тип отношений: военно-политический альянс по «принципу диалога» под патронатом более сильного союзника, из этого альянса каждый мог спокойно выйти, если его что-то не устраивало. Протекторат мыслился по тому типу отношений, который извечно существовал в Степи: «если хан меня не устраивает, я могу собраться и откочевать».

Для примера могу привести отрывок его письма царице Анне Иоанновне, где прямо говорится об условиях будущего союза.

«Великой государыне императрице нашей и предкам вашего величества всегда верно и справедливо служить обещаюсь. И когда указ в. и. в. нам, Кайсацкой орде, будет идти на службу с российскими подданными башкирцами и калмыками вместе, в то число и повеленные места мы справедливостию своею пойдем. Кайсацкой орде на яицких казаков, на башкирцов, на калмыков и на всех российских подданных неприятельски не набегать, и убытков им не чинить, и жить с ними в миру. Когда российским подданным с купеческим караваном из Астрахани и прочих мест через нас, кайсаков, случится им куда ехать или к нам, кайсаком, с караваном же придут, то нам худо б им не чинить, и от худых людей их защищать, и в надлежащих местах нам их препровождать. Из нашей Кайсацкой орды взятыя в полон от российских подданных возвратить, а впредь в полон не брать и взятых пленников от башкирцев и из России, кроме тех, которые приняли крещение, тех возвратить, и для верной повсяготной службы

нашей в. и. в. против рабов вашего величества башкирцев и ясаку по 4000 лисиц присылать обещаюсь, и во уверение того я, Абулхаир — хан, к сему листу печать свою приложил и посланца своего Бака-батура отправил» (Писано 1143 г., месяца режепа 17 — го дня: 1732 г., генваря в 2 — й день).

Царская Россия же вкладывала в понятие «протекторат» другое содержание. Это, прежде всего, уплата налогов. Второе — это служба. Служба царю и государству по «принципу монолога»: я приказываю, ты (без права самостоятельной воли) выполняешь и отчитываешься. Недаром все отношения в тогдашней России строились как отношения холопа и боярина. И в письмах того времени мы читаем: «Я, холоп такой-то...», «Я, раб такой-то...». И только при Екатерине II, когда наступил «Просвещенный век», слова «раб», «холоп» были официальным указом изъяты из языка прошений и челобитных.

Так вот, фигура Абулхаира как раз подавалась через призму отношений с Россией. Можно сказать, что хан стал жертвой политической конъюнктуры. Во второй половине XIX века царские историки впервые начали изучать деятельность Абулхаира. Тогдашние исследователи отзывались о нем как о хитром интригане, который с помощью лжи и обмана использовал доверительные отношения с царицей в свою пользу. Основанием таких выводов послужило нежелание Абулхаира подчиняться тому же губернатору Неплюеву, хотевшему установить такой вариант российского подданства, который не устраивал кочевников [3].

И в начале советского периода, когда возобладал «классовый подход», отношение к Абулхаиру было не лучше. Хана обвинили в сговоре с царским правительством с целью колонизации страны. А начиная с 60-х годов советские идеологи, наоборот, стали только хвалить Абулхаира как проводника идеи интернационализма и почти советской дружбы народов. Об Абылае говорили иначе: его сначала провозглашали борцом против российско-казахского союза эксплуататоров, затем, в 80-х годах, оценивали как политика-сепаратиста, препятствовавшего интернациональному единению трудящихся масс, а позже вдруг объявили основателем «многовекторной политики» [4].

Литература:

1. АВПРИ., Ф. 122. Оп. 1. 1732 г. Д. 5 б. Л. 1–3. Перевод 18 в. Копия. Оpubл.: КРО-1. Док. 27. с. 37–38.
2. Карпык, А. Белая кость прошлого. Наши современники. — Алматы: РГЖИ «Дәуір», 1994.
3. Асфендияров, С. История Казахстана. — А., 1993.
4. Кляшторный, С. Г., Султанов Т. И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. — А., 1992.

Ленд-лиз его роль в победе СССР над фашистской Германией

Ибраев Галимбек Мадибекович, магистр педагогических наук, старший преподаватель;

Байхадамова Гульжаухар Махмутовна, преподаватель

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Роли западных стран в помощи в укреплении экономики СССР и их значительной роли в разгроме над фашистской Германией, не отличается, к сожалению своей объективностью, правдивостью. Этому прискорбному факту, существует определенная степень объяснения того, либо данная информация сознательно скрывалась, либо сознательно занижалось их роль в данном процессе. К примеру в книге довольно известного в свое время экономиста Вознесенского Н. «Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войне», (надо честно сказать что по этой книге студенческая молодежь страны советов черпала всю информацию по данному вопросу), вот в ней вся информация о роли ленд-лиза, практически обойдена. В указанной мною ранее книге и роль ленд-лиза упоминается только одной строкой, для убедительности позволю ее привести: «Все западные поставки составляли 4% от советского производства». СССР весьма скромно оценили роль военных поставок западных стран в победе над жестоким и коварным врагом фашистской Германии. Более того, наш союзник по антигитлеровской коалиции здесь именуется как позволю еще раз процитировать дословно как «ожиревший на народной крови в период второй мировой войны монополистический капитализм Соединенных Штатов.....» Все верно изложена так сказать в духе периода «холодной войны» [1]. Ради исторической объективности, правдивости в этом вопросе нам необходимо провести беспристрастный анализ и выводы по роли ленд-лиза укреплению экономики СССР и в разгроме над фашистской Германией. Но историческая правда требует честности и объективности того, что необходимо сказать слова благодарности и нашим союзникам, которые если честно сказать внесли огромный и подчас я не побоюсь этого слова неопределимый вклад в дело разгрома СССР над фашистской Германией. И отсюда можно сделать определенный вывод того, что победа была общей и ее по праву могут разделить и наши союзники. И так мы отправляемся за фактами, которые доказать ранее приведенную мысль, имеется виду помощь союзников и их существенная роль победы СССР в годы Великой Отечественной войны.

Всего поставки по ленд-лизу превысили весьма внушительную сумму более 50 миллиардов долларов в ценах военной поры (почти 750 млрд долларов по нынешним ценам). Особенно поставки союзников увеличились после победы Красной армии под Сталинградом, убедившись в ее возможностях. Поставки приобрели системный характер, поставлялось стратегическое сырье и современные станки для промышленности СССР.

Надо честно признать о том, что помощь со стороны США СССР была колоссальной. За года США поставил

СССР — 375 тысяч грузовых машин, что почти полтора раза больше чем производство машин СССР, (уместно отметить, что в первоначальный период войны СССР понес огромные потери столь необходимые фронту автомашины) [2].

«К осени 1941 года мы потеряли все» — вот дословное красноречивое признание, члена Государственного совета, начальника комитета продовольственно — вещевого снабжения РККА А. Микояна).

Как справедливо считают аналитики, совершенно очевидно, что без западных поставок Красная армия не обрела бы той уверенности и подвижности, которая она обладала по крайней мере с середины 1943 года. «Студбеккер» как лучший из полученных марок тягачей (имевший, в отличие от советских машин, полный привод на все три оси) размещал на своей платформе реактивные установки залпового огня «Катюша» и транспортировал нашу тяжелую артиллерию. (За войну США выпустили 200 тысяч «студбеккеров» половина была передана СССР.) Достойные эксплуатационные качества показал автомобиль «Додж», буксировавший орудия нашей противотанковой артиллерии. Большую роль сыграл и легковой автомобиль «Виллис» с двумя ведущими осями (этих машин было поставлено СССР — 52 тыс.) [3].

США и Британия предоставили практически пятую часть авиабензина потребленного всей советской авиацией в годы войны. В частности союзники поставили СССР почти 700 тысяч бензина октановым числом 99, (тогда как в СССР в огромном дефиците был Б — 78). Первостепенную роль сыграли союзные поставки пороха: из США 300 тонн, а еще 20 тыс. тонн — из Британии и (что превысило половину всего общего объема советского производства тех лет). СССР было передано почти 330 тыс. тонн первичного алюминия из США Британии и Канады, что намного превышает цифру всего объема производства алюминия всего СССР за годы войны.

По ленд-лизу в Советский Союз поступило 1, 5 миллиона километров телефонного кабеля, 2 тыс. миль морского кабеля, 35 тыс. радиостанции 445 радиолокаторов (в СССР в то время практически отсутствовало производство радиостанции). Нелишне добавить, что из США в СССР было также поставлено 7 тыс. танков, а из Британии и Канады — 5,5 тысячи.

В СССР было поставлено 90 грузовых судов и 105 противолодочных кораблей, около 8 тыс. двигателей для кораблей, осуществлены массивные поставки взрывчатки (динамита, тротила, толуола), более 900 тыс. детонаторов, 132 тыс. единиц автоматического оружия, почти 4,5 млн. тонн продовольствия, 13, 5 млн. пар армейских ботинок,

не говоря о поставках хлопка, кожи, более 1, 5 млн. одеял и 250 млн. пуговиц. (О машинах, оборудовании, химикалиях, нефтепродуктах и даже спирте речи нет.)

По ленд-лизу в Советский Союз поступило 662 тыс. тонн железнодорожных рельсов (больше половины от всего производства СССР), почти 2 тыс. паровозов и дизель — электровозов, 3,5 млн. автомобильных покрышек (в основном больших), что составило почти половину всех потребностей СССР в покрышках. В СССР было 11 тыс. товарных вагонов, что в 10 раз превышало производство данного вида продукции в СССР в военные годы. Плюс 45 тыс. металлорежущих станков, (а из Британии — 104 тяжелых прессы.) [3].

Учитывая то, что из — за оккупации своих территории СССР потерял 63% мощностей по добыче угля и 58% мощностей производства стали, помощь наших союзников было просто спасительной. Эта зависимость хорошо осознавалась советским руководством в самом начале войны. Так специальный посланник президента Ф.Д. Рузвельта Гарри Гопкинс сообщал 31 июля 1941 года, что Сталин полагал о невозможном без американской и британской помощи Советскому Союзу устоять против материальной мощи Германии обладавшими ресурсами покоренной Европы [4].

Говоря о значимости западных поставок СССР в годы 2 мировой войны можно привести следующие факты, что не будь этой помощи мы бы еще провоевали против Германии еще год или полтора года, сколько потерь мог бы понести Советский Союз в этой войне. Более того, мне хотелось бы еще высказать мысль о том, что благодаря помощи союзников укрепилась мощь и маневренность советской армии. Об этом красноречиво говорит такой факт

о том, что темпы наступления и мощи Красной Армии против нацистской Германии заметно возросли начиная с 1943 года. Западные поставки во многом помогли в отражении нападении Германии и в будущем ее полного разгрома. Запад помог СССР выстоять, а затем разгромить Германию, а после окончания войны СССР имел практически самую мощную армию в мире и угрожал Западу. Началась холодная война. В ходе которой вчерашние союзники встали по разную сторону баррикад, которая длилась вплоть до распада СССР. Потом были 90 годы эпоха правления Ельцина, которые ослабили мощь России перед Западом. Запад воспользовавшись слабостью России, все делает для ослабления России как правопреемницы СССР. И вот с приходом Путина Россия вновь возрождается и начинается новый этап конфронтации Запада уже во многом ставшей сильной России благодаря деятельности Путина. И еще одну мысль хочется высказать о том, что Запад используя события в Крыму не собирался и не будет собираться вести честную взаимовыгодную политику по отношению к России, он всегда будет пытаться ослаблять ее, чтобы сохранить свое господство и безнаказанно применять свою силу по принципу право сильного, а Россия это принцип не приемлет и пытается ограничить этот принцип и вести честную равноправную политику. И этот конфликт интересов Запада и как запад называет современную Россию с усилившей ревизионисткой Россией будет длиться столь долго, если т. е. Запад не поймет, что это дело не имеет перспективы и что для его физического выживания в борьбе с международным терроризмом и с другими глобальными вызовами, что без России и учета ее интересов, невозможно решить все сложные вопросы международной жизни в мире.

Литература:

1. Антигитлеровская коалиция. Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / Гл. ред. Ю.С. Осипов. — М., 2004–2017.
2. Канун и начало войны. Составитель Л. А. Каршпер. — М., 1991.
3. Тегеран-Ялта — Потсдам. Составитель Ш. П. Санокв, Б. Л. Цибулевский. — А., 1993.
4. Буллок, А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. — М., 1994.

Биологиядан логикалық тапсырмалар құрастыру ерекшеліктері

Қайырбай Айдана Тарғынқызы, магистрант;

Ибадуллаева Салтанат Жарылқасынқызы, биология ғылымдарының докторы, профессор

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасындағы қазіргі болып жатқан қаламеттік-экономикалық және саяси өзгерістер білім саласын жетілдіруді талап етеді. Әсіресе, гуманитарландыру мен демократияландыру процестері, ең алдымен оқу-ағарту, білім беру салаларының қазіргі заман талаптарына сәйкес болуын қажет етіп отыр [1].

Мектептің алдында тұрған негізгі мақсат — оқушыларға білім бере отырып, ойлау қабілетін дамыту, қызығушылығын арттыру, оқуға ынтасын ояту. Мектепке алған білімін бала өз іс-әрекетінде қолдануға машықтанады және ой қорытынды жасай алу, себеп-салдарын анықтау, түсінік беру, ойлау қабілетінің дамуы анық көріне бастайды

және осы кезеңде оқушының ойлауы нақты-бейнеліден абстрактылы ойлауға қарай дамиды, заттарды тиісті ұғымдарға жатқызып, өзінің ойын дәлелдеуге үйрене бастайды. Логикалық ойлау анықтылығымен, бірізділігімен, дәлелділігімен ерекшеленеді. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту мектепте оқытылатын пәндік білімдіреді және олардың ғылыми мазмұнын меңгеру үдерісінде жүзеге асырылады. Мектеп оқушыларының логикалық ойлауының дамуы екі негізгі саты арқылы өтеді. Бірінші сатыда олардың ойлау әрекеті көбіне әлі мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын еске түсіреді [2, 3]. Мұнда көрнекі әсер ету басым болады. Балалар нақты заттарға немесе оның дәл баламаларына бейнеленуге сүйенетін. Қорытынды жасау логикалық дәлелдер негізінде емес, қабылданған мәліметтерге тура қатынасы жолымен жүзеге асырылады. Бұл кезеңдегі балалар жасайтын жинақтау заттардың көзге түсетін белгілерінің күшті қысымымен болады. Бұл сатыда туындайтын жинақтаулардың көпшілігі заттар мен құбылыстардың бетінде жататын нақты қабылданған белгілер мен қасиеттерді қамтиды. Білімді толық жинақтаудың негізгі критерийі баланың алған білімге сай келетін нақтылы мысал келтіре білуі болып табылады [4].

Осы кезеңде оқытудың көрнекілік ұстанымын кеңінен қолдануға негіз болады. Қазіргі мектеп «Биология» курсында оқушылардың логикалық сауаттылықтарын тәрбиелеуді біріңғай мазмұнды әдістемелік тұрғыда құрудың үлкен мүмкіндігі бар екендігін көрсете отырып, мектеп оқушыларының меңгеруге тиіс мынадай логикалық білім мен дағдалары көрсетіледі: *ұғымдарға анықтама бере біру; анықтаманың жәрдемімен ұғымдарды тани*

Әдебиет:

1. Уақбаева С. Логикалық тапсырмаларды сабақта қолдану // Бастауыш мектеп. — 2010. — №3. — 13–14 бб.
2. Слэмжан А. Логикалық тапсырмалар арқылы ақыл-ойын дамыту // Бастауыш мектеп. — 2010. — №2. — 22–23 бб.
3. Рустамбекова Ш. Бастауыш сыныптарда пәнаралық байланыстар арқылы оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту // Бастауыш сыныпта оқыту әдістемесі. — 2012. — №2. — 5 б.
4. Биология пәнін оқыту барысында білім сапасын көтерудің технологиясы мен әдіс-тәсілдері // Білім кілті — Ключ знаний. — 2012. — №2. — 6–8 бб.

«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының алғашқы нәтижелері

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор;
Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев өткен жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1] бағдарламалық мақаласында аударма мәселесіне ерекше назар аударғаны баршамызға мәлім. Нәтижесінде 2017 жылы «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры құрылып,

алу; ұғымдарды жіктей білу; логикалық байланыс жасайтын сөздердің мәнін ажырата білу; пайымдаулар кезінде жіберілетін қателіктерді таба білу; сипаттау; пікір айту; тәсілдерін меңгеру. Осы аталған білім мен дағды негізінде оқушыларды дұрыс ойлай білуге, ойды жүйелі жеткізе білу дағдылары қалыптастырылады. Сондықтан ой дамытудың логикалық амалдарымен байланысты болады: мәселені талдауға, жалпылауға, нақтылауға, қажетті және жеткілікті шарттарды көрсете білуге, ұғымдарды анықтау, пайымдаулар мен ой қорытындылар жасауға т. б.

Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту үдерісінде оқытудың үш құрамды бөліктерін ескерту қажет деп есептелінеді. Мәселен, оқытудың *мазмұндық* құрамдас бөліктеріне оқушылардың білуіне тиіс ұғымдар жүйесі, ережелер, заңдылықтар жатады. Оқытудың *іс-әрекеттік* құрамдас бөліктеріне ақыл-ой қызметінің тәсілдерін меңгеру жатады. Оқушылар не мақсатпе, не үшін оқиды, білім мен дағдылар не үшін қажет деген мәселелерді түсіндіру оқытудың түрткілік аспектісін құрайды. Бұл ойлау үдерісінің құрамды үш бөлігі бір-бірімен тығыз байланысты.

Логикалық тәсілдерді қалыптастыру және меңгерту үшін мектеп пәндік материалдарға сәйкесінше әдістемелік өңдеулер жасау жеткілікті, оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерінің даму деңгейі жоғары болған сайын олардың білімдерінің де жоғары болуына алып келетіні белгілі.

Білім алушылардың логикалық ойлауын дамыту бойынша мұғалімнің жұмысы бұл айтылғандармен біте қоймайды. Пәнді зерттеу ойлау жүйесін дұрыс, бірізділікпен және дәлелді түрде дамуына мүмкіндік береді.

«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы жүзеге асырыла бастады. Бағдарламалық мақаланың бір жылдығында «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы бойынша жарық көрген кітаптардың тұсаукесері тек аудармашылар

тобының ғана емес, барша халықтың асыға күткен шарасы еді.

2017 жылы құрылған «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қорының жүзеге асырып жатқан «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасайды. Жақында ғана философия, әлеуметтану, психология, тіл білімі, антропология мен дінтану, журналистика, экономика мен кәсіпкерлік салаларын қамтитын алғашқы 18 оқулықтың жарыққа шығуы осы шараның бастауы болды.

Аударма мемлекеттік маңызы бар сала болғандықтан, аудармашыларға жоғары талаптар қойылады. Мамандар рухани дүниетанымының кеңдігімен қатар, ауқымды және жан-жақты білім иелері болуы керек. Ғылыми-техникалық әдебиеттердің аудармашысы берілген саланың барлық мәселелерін білуі керек. Ғылыми әдебиеттерді аудару терминдерді кеңінен қолданумен сипатталады. Термин нақты болғандықтан оның берілуі де дәлдікті талап етеді. Сәйкесінше, аудармашы берілген ғылым саласының терминологиясын жетік білуі тиіс. Аудармашылар қауымы бұл үдеден шыға білді деп ойлаймыз.

Философия, антропология мен дінтану салалары бойынша аударылған кітап авторлары әлемдік деңгейдегі беделді ғалымдар. Мәселен, француз жазушысы және әлеуметтанушысы Реми Хесс Париж университетіндегі қызметінде 80-ге жуық докторлық диссертацияларға жетекшілік жасаған екен. Бүгінде шәкірттерінің көпшілігі әлемнің 15 еліндегі беделді университеттердің профессорлары болып табылады. «Философияның таңдаулы 25 кітабы» еңбегінде Платон мен Аристотельден бастап А. Бергсон мен М. Хайдеггерге дейін айтылады.

Дерек Джонстон Ирландиядағы Мидлтон колледжінің проректоры болған. Аталған оқу орнында 30 жылдан астам еңбек еткен. «Философияның қысқаша тарихы» атты кітапта философия ғылымдарының дамуына ерекше үлес қосқан Сократ және Платон, Аристотель, Эпикур мен Зенон, Ф. Аквинский, Р. Декарт, Дж. Локк пен Монтескье, Б. Спиноза, Д. Юм, И. Кант, К. Маркс, Ф. Ницше, Л. Витгенштейн, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, Ж. Деррида сынды танымал философтар туралы баяндалады. Әрбір бөлімде ойшылдардың қысқаша өмір жолы мен олардың негізгі идеялары ұсынылады.

Энтони Кенни ағылшынның танымал фәлсафашы ғалымы. 1989–1993 жылдары Британ Академиясының Президенті болған. 1961 жылы Оксфорд университетінде философия докторы дәрежесін иеленсе, 1980 жылы Әде-

биет докторы, 1987 жылы Азаматтық құқық докторы дәрежелерін иеленген. «Батыс философиясының жаңа тарихы» атты төрт бөлімді еңбегінің алғашқы екі бөлімі аударылып отыр. Жалпы ғалымның бұл еңбектері философия тарихы бойынша беделді басылымдар болуымен қатар, философияның негізгі бөлімдеріне кіріспе бағыттар беруге мүмкіндігі мол.

Карен Армстронг салыстырмалы дінтану саласындағы танымал британдық дінтанушы, философ әрі публицист. Медиа саласындағы жұмыстары үшін Мұсылман қоғамдық-саяси кеңесінің сыйақысын алған. Рузвельт Институты, TED конференциясы, Тюбинг университеті жүлделерінің иегері. Сонымен қатар, Астон университеті, Сент-Эндрюс университеті, Макгилла университетінің құрметті ғылым докторы. «Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: Құдайтану баяны» атты еңбектен бірнеше сауалдарға жауап алуға болады: жалғыз Құдай ұғымы адамзат түйсігінде қайдан пайда болды; адамның Құдай туралы түсініктері қалай өзгеріп отырды; Жаратушы иудаизм, христиандық және исламның қандай келбеттерін белгіледі; осы үш әлемдік діндер бір-біріне қалай әсер етеді.

Алан Барнард антропология тарихы, әлеуметтік антропология және салыстырмалы этнология салаларының танымал өкілдерінің бірі. 1978 жылдан бастап Эдинбург университетінде қызмет атқарады. 2010 жылдан бастап Британ академиясының мүшесі. «Антропология тарихы мен теориясы» атты еңбекте автор мәселе бойынша қалыптасқан теориялар мен мектептер көзқарастарын жүйелейді. Ғалым тек жүйелеп қана қоймай, берілген теорияларға өзіндік бағасын ұсынады.

Жалпы аударма адамзаттың мәдени дамуында ерекше орын алады. Аударма нәтижесінде бір елдің азаматтары өзге елдің өмірі, тұрмыс-тіршілігі, тарихы, әдебиеті және ғылыми жетістіктерімен танысады. Аударылған және алдағы уақытта аударылатын кітаптар ұлттық ғылыми әдебиеттердің бір бөлігі болатындығына сеніміміз мол. Сондықтан осы жылы жарық көрген 18 оқулықтың алдағы уақытта жаңа гуманитарлық білім берудегі жемісін көретіндігіміз анық. Бұл аударма жұмыстары тек студенттер қауымына ғана емес, ғалымдардың ғылыми ізденістеріне көмек беретіндігіне сенеміз.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер ғылыми-зерттеу орталығының «Сананы жаңғырту бағыттарының мәні, мазмұны және түсініктері» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. — 2017. — 12 сәуір.

Қару-жараққа қатысты фразеологизмдердің ұлттық-мәдени негізі

Нұрсұлтанқызы Жазира, филология ғылымдарының кандидаты, доцент;

Кендебаева Мереке, магистрант

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Фразеология термині тіл білімінде екі мағынада қолданылады. Біріншіден, тілдегі тұрақты сөз тіркестері. Екіншіден, фразеологизмдерді зерттейтін ғылым саласы. Ал фразеологизм дегеніміз — құрамындағы сыңарлары өте тұрақты болып келетін, қолданысқа әрдайым дайын тұратын тұрақты сөз тіркесі. І. Кеңесбаев фразеологизмдерді тілдегі басқа да бірліктерден (сөзден, күрделі сөздерден, еркін тіркестен) ажыратып тануда басшылыққа алынатын ең басты ұстаным, ең негізгі критерийлер ретінде мынадай белгілерді атап көрсетеді:

1) мағына тұтастығы, яғни фразеологизм құрамындағы сөздер өздерінің бастапқы мағынасынан түгел немесе жартылай айырылып қалып, шоғыр тіркес түрінде біртұтас мағына беруі;

2) тіркес тиянақтылығы, яки фразеологизм құрамындағы сөздердің орын тәртібі нық болып, өзара жымдасқан тіркес қалпын барлық жағдайда сақтауы;

3) қолдану тиянақтылығы, яғни фразеологизмнің әрдайым айна-қатесіз, бұлжымай, даяр қалпында жұмсалуды. Осы үш белгінің үшеуі де өн бойынан табылған жағдайда ғана лексикалық-грамматикалық тұлға фразеологиялық бірлік деңгейіне көтеріліп, фразеологиялық категорияға айналады, тілдегі өзге де тілдік категориялардан оқшауланып, өзіндік дара бітіммен тіл ішінде өмір сүреді.

І. Кеңесбаев фразеологиялық тіркестерді құрамындағы сыңарлардың о бастағы тура, негізгі мағыналарының көмескі тарту, тартпауына қарай:

а) түйін тіркес, мысалы, **ернінен ене сүті кеппеген, пышақ кескендей тыйылды, өкшесін жалтыратты** т. б.;

ә) түйіс тіркес, мысалы, **құмырысқадай құжынаған, көзді ашып-жұмғанша, қыпша-бел, оймақ ауыз** т. б. деп екіге бөледі [1, 232].

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерін өз ішінен идиомдық тіркестер, фразалық тіркестер деп екіге бөлу А. Ысқақов, М. Балақаев, Т. Қордабаев еңбектерінде де орын алады.

Профессорлар Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев академик В.В. Виноградовтың классификациясын негізге ала отырып, қазақ фразеологизмдерін фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек деп үш топқа жіктейді.

Фразеологиялық тұтастыққа құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға болмайтын фразеологизмдер жатады. Мысалы, қырық пышақ болу — араздасу, жүрегі тас төбесіне шығу — қорқу, мұрнынан есек құрты түсу — баю, пандану. Фразеологиялық бірлік еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан пайда болады. Фразеологиялық тұтастықтан айырмашылығы сол, мұнда жеке сөздердің қосындысынан пайда болған жай ғана

туынды мағына емес, бейнеленген туынды мағына, яғни фразеологиялық мағынаның жасалуына негіз болған еркін тіркестегі бастапқы лексикалық мағына айқынырақ көрініп тұрады. Мысалы, сай сүйегі сырқырау, ер тоқымын бауырына алу, ауыз жаласу, салы суға кету т. б. Фразеологиялық тізбек те фразеологиялық бірлік сияқты еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолданудан пайда болған. Мұнда тұрақты тіркес сыңарларының бастапқы лексикалық мағынасы мүлдем жойылмағанымен, күңгірт тарта бастағаны байқалады. Мысалы, мидай дала, қыпша бел, асқар тау, шалқар көл т. б.

Қазақ филологиясының тілші ғалымдары Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, К. Аханов фразеологизмдердің теориялық-практикалық мәселелері бойынша алғаш тұжырым жасаушылар болды.

Қазақ фразеологиясының мәселесімен шұғылданып, арнайы зерттеу жүргізген І. Кеңесбаев болса, С. Аманжолов фразеологиялық тіркестердің сөйлем мүшесіне қатысын зерттеді.

Р. Сәрсенбаев, С. Исаев, Ә. Болғанбаев, М. Белбаева, Х. Қожахметова, А. Байталиев, Ә. Қайдаров пен Р. Жайсақова, Е. Бектұрғанов, А. Елешова, Ә. Айтбаев, К. Дүйсетаевтің еңбектерінде фразеологизмдер әр қырынан қарастырылды. Сондай-ақ қазақ және орыс тіліндегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу қолға алынып, көптеген зерттеу-мақалалар жарияланды.

І. Кеңесбаевтің көп жылдық еңбегінің нәтижесі — он мыңнан аса тұрақты тіркестерді қамтыған «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» шықты.

1980-жылдарда қазақ фразеологизмдерін өзге тілдердегі тұрақты тіркестермен салыстыра зерттеу, аударма мәселесі жайында кандидаттық диссертациялар қорғалды. Ж. Қонақбаева [2] антоним фразеологизмдерін қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде салыстыра зерттесе, Д. Алтайбаева [3] фразеологизмдердің аудармадағы берілу жолдарына (калька жолымен, дәл баламасы берілуіне) назар аударды. Ал, А. Тажмұратованың [4] зерттеу жұмысы орыс және қазақ фразеологизмдерінің тіл аралық қолдану ерекшеліктеріне арналған. Қазақ-орыс фразеологизмдерін салыстыра зерттеу нәтижесінде «Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік» жарық көрді.

1990-жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін тұрақты тіркестер жан-жақты зерттеліп келеді. Мәселен, С. Сәтенова [5] қазақ тілінде мал шаруашылығына байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестердің табиғатын зерттесе, Г. Смағұлова мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілерін қарастырды [6]. Ш. Сейітова [7] өсімдікке байланысты тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық сипаттама берді, Қ. Ғабитханұлы [8] наным-сенімге бай-

ланысты тұрақты тіркестерге талдау жасады, Б. Ұызбаева [9] соматикалық етістік фразеологизмдерді зерттеді. А. Смайллов тұрақты тіркестердегі әйел концентісінің лингвомәдени негізін [10], А. Кәріпжанова фразеологиялық коннотацияның прагмастистикасын [11], Ж. Байтелиева жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесін қарастырды [12].

Қазақ тілінде бір топ фразеологизмдер қару-жарак атауларының қатысуымен пайда болған. Мысалы, найза бойы — халықтық өлшем. Биіктік, тереңдік, ұзындық, қалыңдық өлшемі ретінде қолданылады.

Найзаға жау міндірген ер — жауын найзамен түйреген, асқан ер. Найзаның ұшымен, білектің күшімен — күшпен, зорлықпен. Найзасын жауға тіреді — қарсы тұрды, жауға шапты. Найза ұшында отырғандай — қауіп үстінде тұрған кісі туралы айтылады. Найзасы тиеді — бұл жерде таяғы тиеді ұғымда айтылып тұр. Найза ұстады — ер болды, қолына қару алды.

Қазақ батырлары асынған бес қарудың бірі — **алмас қылыш**. Бесқару — ертеде батырлар бойына асынған қарулардың жалпылама атауы. Қылыш, найза, сауыт, шоқпар және сойыл — ерлер асынып жүретін қару-жарак. Алмас қылыш болатын ең асылынан жасалады.

Алмасын қанға суарды — жауықты, кектенді.

Асфәһани қылыш — алмас қылыштың бір түрі.

Айбалта — ұзын сапты жарты ай бейнесіндегі кішірек балта. Қазақ ұсталары айбалта сабына ұлттық қошқар мүйіз тәрізді ою-өрнекпен безендірген. Қолға ұстау үшін саптың төменгі жағына қайыстан бүлдірге байлайды. Бүлдірге — қамшы, шоқпар сабына тағылатын қайыс бау. Айбалтаны белге байлайды немесе тебінгінің астына қыстырады.

Айбалтаның сабындай — жұп-жұмыр, үзілмелі білекті.

Жебе — садақ оғының масағы. Жебелердің қандай ағаштан жасалғанына қарай оқтардың қу жебе, тобылғы сапты оқ, қайың оқ, қамыс сапты оқ деген атаулары болады. Жебеге қадалған қауырсынға байланысты екі қанатты, төрт қанатты жебе, сары жүн оқ, күшіген жүнді оқ, қауырсын жебе және үкілі оқ деп бөледі. Ал олардың жасалған теміріне қарай **«көк жебе»**, **«сұр жебе»** бол-маса **«болат оқ»**, **«шойын оқ»** деп те атаған.

Жебедей жерге енгізді — жер-жебіріне жетті, тілдеді, бетін қайтарды.

Қылыш — имек келген, өткір жүзді, үшкір қару. Ол негізінен, атты әскер қаруы болып саналады.

Қылыштай қылшылдаған — қайрат-күші тасыған, өткір, қайсар деген мағынада.

Әдебиет:

1. Кеңесбаев І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1977. — 712 б.
2. Конакбаева Ж. К. К сопоставительному изучению антонимичных фразеосочетаний (на материале казахского и английского языков) // Известия АН КазССР. Серия филологическая. — 1980. — № 4. — с. 10–15
3. Алтайбаева Д. Ю. Фразеологические кальки абсолюте эквиваленты и индуцированные образования (на материале русского литературного языка XVIII в. и современного казахского литературного языка) АҚД. — Ленинград, 1983. — 16 с.

Қылыштың жүзі, найзаның ұшымен — күш көрсету, күшпен бітіру туралы айтылады.

Шоқпар — басы домалақтанып келген, берік таяқ қару. Шоқпардың бас жағы темірмен де қапталады. Бас жағына қорғасын құйып жасалатын да шоқпар түрлері бар.

Шоқпарын басына ойнатты — зорлық жасады, азаптады.

Қолшоқпар болды — сойылын соқты, жоғын жоқтады.

Сойыл — қол қаруы. Алып жүруге ыңғайлы, жеңіл. Ұзындығы 2–2,5 метр, диаметрі 6–7 сантиметр болады. Сойыл қатты ағаштан жасалады. Әбден кеуіп, көп ұсталғанын «қақ сойыл» деп атайды.

Сойыл соғар — шашбауын көтерер, сөзін сөйлер.

Сойылын соқты — сөзін сөйледі, жақтасты.

Садақ — жебе атау арналған қол қаруы. Садақты тобылғы, үйеңкі сияқты қатты ағаш шыбықтарын иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасайды.

Садақтың ішкі жағын мүйізбен қаптап, ортасы мен екі шетіне сүйек бастырма қағып әзірлейді. Ал садақтың оқ салып тартатын кермесін адырна дейді. Адырна — атылатын оқты ұшыру үшін садақтың екі басын керіп байлаған баулық. В. В. Радлов: адыр (азыр, айыр, айр) — бөлу, ажырату; адыры (адыр-ы, айр-ы) — екіге бөлу деп көрсетеді (Радлов. Опыт сл. I-IV). Адар — түркі-моғол тілдерінде «жан-жаққа шашырау, бөліну, ыдырау» мағынасын білдіреді (Пекарский, Сл. якут. яз.). Бұл деректерден адырна сөзінің түбірі адыр екендігін байқатады. Сөз соңындағы — на — етістіктен есім тудыратын жұрнақ болу керек [КТКЭС, 21].

Садақ сыртты күпшек сан — домбыт жарару, сом тұлғалы ат.

Садақтан тартқан оқтай — түп-түзу, түп-тура, тіп-тік.

Қазақты дәстүрлі қару-жарақтары тері, сүйек, мүйіз, тарамыс, қара және түсті металдар — шойын, темір, болат, алтын, күміс, қорғасыннан жасалған. Қару-жарақты қолданатын адамның әлеуметтік дәрежесіне сай алтынмен, күміспен қақтап, кейде маржан, меруерттен де көз салған. Ал теріден жасалған қару-жарак түрлері ою-өрнекпен әшекейленген.

Қорыта келгенде, қару-жарак атаулары қатысқан тұрақты тіркестер халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты. Сондықтан халық мәдениеті мен тілінің кеңдігін, тереңдігін танытуда қару-жарак атаулары қатысқан тұрақты тіркестердің лингвомәдени көрінісін тілдік тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің талабы.

4. Тажмуратова А. Е. Межъязыковая идиоматичность в сфере фразеологии и проблемы русского-казахской фразеологии. АҚД. — Алма-Ата, 1987. — 25 с.
5. Сатенова С. Қ. Образно-фононая основа устройчивых выражении образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке. АҚД. — Алматы, 1990. — 31 с.
6. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. — Алматы: Ғылым, 1998. — 194 б.
7. Сейітов Ш. Б. Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы. ҚДА. — Алматы, 1999. — 22 б.
8. Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер. ҚД. — Алматы, 1995. — 182 б.
9. Уызбаева Б. Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты. ҚД. — Алматы, 1994. — 203 б.
10. Смайлов А. Тұрақты тіркестердегі әйел концептісінің лингвомәдени негізі. ҚД. — Алматы, 2007. — 123 б.
11. Кәріпжанова А. Фразеологиялық коннотацияның прагмастистикасы (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша). ҚД. — Алматы, 2010. — 125 б.
12. Байтелиева Ж. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі. ҚД. — Алматы, 2007. — 147 б.

Тарихи романдардағы халық мәдениетін танытатын киім-кешек атаулары

Нұрсұлтанқызы Жазира, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Әр этностың ұлттық киімі өзінің шаруашылығын, тұрмыстық өмірін, ұлттық дәстүрін, мәдени ерекшелігін, ұлттық мінезін, ұлттық дүниетанымын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады.

Киім-кешек атаулары тілімізде этнографизмдер қатарынан танылып, халық мәдениетін тануға жол ашады. Тарихи романдарда жалпы киім атауына қатысты тілдік бірліктер көп кездеседі. Тарихи романдарда киім атауларының кейбірі философиялық ой өрбіту, көркем суреттеу қызметінде жұмсалғанын, енді бірі бейнелеушілік, символдық қызметте қолданылып, үстеме мағынаның туындауына себепкер болғанын байқауға болады. Біз мақалада тарихи романдарда кездесетін кейбір киім үлгілеріне ғана қысқаша тоқталуды мақсат тұттық.

Шытырма көйлек — қазіргі тілдік қолданыста жоқ көйлек атауының түрі. Бұл этноатаудың тарихи романдарда қазақ қыздарының ерекше әсемдікті көрсетуде киген көйлегі екендігін мына мысалдар анықтайды.

Мысалы, Үстінде **шытырма** ақ жібек **көйлек**, көгілдір торқа оқалы камзол, оның сыртынан шетін құндызбен әдіптеген дүрия қызыл шапан, басында ақ меруерт өрген, алтын теңгелері көзіне түсе салбыраған қызыл барқыт сәукеле (І. Есенберлин «Қаһар»).

Жейде — этноатауы тіліміздегі көбіне диалект сөз ретінде бірнеше мағына береді. Мысалы, ерлердің көйлегі ретінде оңтүстік аудандарда, сырттық киім атауы ретінде Шығыс, Семей өңірлерінде сақталған [ҚТТС, 48].

Бірақ кеудесіне түгі сыртына қараған лақ терісінен тігілген **жейде** киген, бет-аузы былғаныш жалаңбұт ұл қышқырып, қайтара жатпай қойды. Тыныштандыру үшін әкесі алдына алған (М. Мағауин «Аласапыран»).

Бешпент — жеңілдеу тігілген астарлы шапан, сырт киім түрі. Бұл сөздің төркінін **Ә. Нұрмағамбетов** парсы тіліндегі «пәшм» — жүн, жабағы, ал «пәшминә» — жүннен жасалған мата сөзімен байланыстырады [1, 51].

Сол жағында — басына оқалы тақия, үстіне **күдері бешпент** киіп, қынай бұған беліне сүйек қынапты шолақ қанжар таққан Көшек, оң жағында — ақ түйенің түбітінен тоқылған қынама камзол, шашақты, қос етек көк торғын көйлек, шошақ төбелі биік құндыз бөрік киген, белін ақ күміс, көк березелі кәмәр белдікпен буынған Ай-Шешек-бегім (М. Мағауин «Аласапыран»).

Камзол — әйелдер киетін қысқа, әрі жеңсіз сырт киім [ҚТТС, 505]. Қайратты қолдарымен Ораз-Мұхамедті тізеден жоғары құшақтап, бетін **қызыл мақпал камзолдың** етегіне бүркегіне Ділшаттың бар бітіс-болмысынан мейір, шапағат құйылып жатыр (М. Мағауин «Аласапыран»).

Шапан — астарына жүн не мақта салып, сырып тігілген немесе астарсыз жасалған сырт киім [ҚТТС, 311]. Қазақ жерінде шапандар әр түрлі тігілген: сырмалы шапан, қаптал шапан, қыз-келіншектерге арналған қималы шапан т. с. с. Сәнді шапандарды түрлі-түсті масатыдан тігіп, оларға түйме орнына асыл тастар орнатылған күміс қапсырма (ілгектер) тағылған. Бұрын байлар мен билер киетін қаптал шапан қамқадан тігіліп, жағасына құндыз салынып әшекейленген. Ертеден қалыптасқан қазақтың халықтық дәстүрі сыйлы қонаққа «шапан» жабу ұмытылмай күні бүгінге дейін сақталып келеді [2, 62]. Оқалы немесе зерлі шапан — қымбат матадан жағасы мен өңіріне зер салынып, арқасы мен етек-жеңі оқалы жіппен өрнектеліп тігілетін сырт киім. Арқасына күн тәріздес дөңгелек өрнек, өн бойына өсімдік тектес оюлар салынады. Ертеректе мұндай шапандарды хан-сұлтандар, ауқатты

адамдар киетін болған. «Басында қошқар мүйіз етіп ойған алтын тәжі, төр көз жеңіл қорасан сауыт сыртынан киген алтын зерлі, Герат шеберлері тоқыған қызғылт торқа шапаны күн сәулесіне малынып, Әбілқайыр қара орданың есігін ашты» (І. Есенберлин «Алмас қылыш»).

Ертедегі тұрмыста дәулетті адамдардың жағдайын танытатын сырт киім түрі — **тон** болған. Тон — түрлі жануарлардың, әсіресе, малдың терісін илеп тігіледі. Тон — үлкен кісілер, әйелдер, балалар да киетін ортақ сырт киім. Үлкен кісілерге арналған тон кең әрі етегі тізеден төмен түсіп тұрады, жеңі қолдың басын тұтас жабады. Жігіттер мен келіншектердің тоны жүріс-тұрысқа, жұмыс істеуге кедергі келтірмейтіндей, аяқ-қолға оралмай, еркін қимылдауға мүмкіндік беретіндей етегі қысқалау қалыпты тігіледі. Ал қыздар мен балалар киетін тон олардың бойына шақ, жүріс-тұрысына сай пішіледі. Ерлер қамқа тонының ішінен бау байлап, сыртынан белбеу буынған. «Тонның ішкі бауындай» деген тұрақты тіркес осыдан қалған болуы керек. Ал әйелдер тоны қаусырмамен түймеленеді.

Меркіт батыры, сен де жазықтысың — ініңе бар жабдығыңмен тұлпарыңды тарт, үстіңе **оқалы тоныңды** кигіз (М. Мағауин «Аласапыран»).

Қаракіс — бұлғын тәріздес бірақ жерді мекендейтін жәндік. Ертеде соның ұлпасынан тон жасаған екен [3, 5]. Қаракіс тонының кей кездерде алқаракес вариантында да кездеседі. Содан соң басына манағы телпек сыртынан қызыл төбелі күндыз бөрік, үстіңе жаңағы шапан сыртынан астары — **қаракіс**, тысы алтынды қамқа, жағасы көлдей, жеңі шұбатыла жерге түскен қымбат ішік қапталды (М. Мағауин «Аласапыран»).

Тон орнына қасқырдың, түлкінің, қарсақтың, күзеннің т. б. аңның терісінен, сыртын матамен тыстап, тіккен киімді **ішік** дейді. Ішіктің камшат ішік, күндыз ішік, түлкі ішік, қасқыр ішік, сеңсең ішік, нышпақ ішік т. б. түрлері бар.

Әдебиет:

1. Нұрмағанбетов Ә. Бес жүз бес сөз. — Алматы: Санат, 1994. — 304 б.
2. Мұқанов С. Халық мұрасы. — Алматы: Қазақстан, 1974. — 236 б.
3. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 176 б.
4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. — Алматы, 1966. — 240 б.

Бұл сияқты аңның қымбат терісінен жасалған ішіктерді құдаларға сыйға тарту дәстүрі болған. Ішік қазақта сый-сияпат, киіт орнына жүрген. Кедей адамдар ішікті қоян, саршұнақ терісінен де жасап киетін. Бірақ олардың сапасы нашар болып келгендіктен, «бір жылға қоян терісі де шыдайды» деп өздерін сөзбен жұбатқан [4, 62]. Ішікті мауыты, шұғамен қаптап, барқытпен, жылтыраған сәтінмен тыстаған. Жағасына кең, енді алмалы-салмалы жағаны түлкінің жон арқасындағы үлпілдек жүнінен, кәмшат терісінен жасаған, кейде соңғысымен шеттері мен жиектерін көмкерген.

«Кейде тұсына бидің той-думанға деген қара **камшат ішігі** мен қайқы бас саптама үргеніш етігі» (І. Есенберлин «Алмас қылыш»).

Қорыта келгенде, тарихи романдардағы белсенді қолданылған киім-кешек атаулары лингвистикалық, лексика-семантикалық және этнолингвистикалық талдау жасауға негіз береді. Этнографизмдер — қай шығарма тілінде болмасын ең алдымен, ұлттық болмысты, халық тарихын, ұлттық дүниетанымды танытатын ақпараттар көзі.

Қазақ лексикасындағы киім-кешек атаулары — қазақ халқының әсем тұрмысын, табиғи сұлулықта жарастыра білген мәдени өмірін, әр кезеңнің тарихын, эстетикалық талғамын танытады. Ұлттық мәдениеттің көрінісі болып табылатын киім-кешек атауларынан этносмыздың ұлттық дүниетанымы, халықтық болмысы, эстетикалық талғамы, әлеуметтік ерекшелігі айқын байқалады.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы «Руаният» орталығының «Сыр бойының рухани мұрасы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Эффективность инвестиций в ветроэнергетические установки в Казахстане

Омаров Нуржан Маратулы, магистрант

Национальный исследовательский ядерный университет «МИФИ» (Москва, Россия)

Развитие альтернативной энергии — это создание энергетической безопасности, обеспечение экологической безопасности и сохранение окружающей среды, завоевание мировых рынков альтернативными источниками энергии, сохранение запасов энергоресурсов для будущего поколения, а также увеличение потре-

бления сырья для неэнергетического использования топлива.

Наша страна Казахстан богата запасами ископаемого топлива, доля которого составляет около 4% от общемировых запасов, 67% — угля, нефть — около 21%, газ — около 12%.

Основной потребитель топлива в Казахстане — производство электроэнергии и тепла.

Годовое потребление топлива этим сектором составляет около 25 млн. тонн нефтяного эквивалента. В структуре топливного баланса электростанций доля угля составляет около 75%, газа — 23%, мазута — 2%. Около 70% электроэнергии в Казахстане вырабатывается из угля, 14,6% — из гидроресурсов, 10,6% — из газа и 4,9% — из нефти, из других — менее 1%.

Суммарная установленная мощность всех электростанций Казахстана составляет 18992,7 МВт. Существующие генерирующие мощности электростанций имеют значительный срок эксплуатации (25 и более лет) и нуждаются в обновлении. Так, из 18,4 ГВт общей генерирующей мощности, располагаемая мощность составляет около 14 ГВт, что значительно снижает возможности по генерации электроэнергии.

В соответствии с Комплексом развития единой электроэнергетической системы страны на период до 2030 с перспективой до 2050 года для покрытия потребностей в электроэнергии необходимо заменить основное оборудование электростанций общей мощностью 3265 МВт. Для этого дополнительно потребуется осуществить ввод новой мощности в размере 2300–2550 МВт.

Ответ на вопрос, как долго будут использоваться традиционные источники энергии в стране, зависит от запасов органического топлива, интенсивности их использования, включая и экспорт за рубеж. Разведанных запасов нефти и газа может хватить на десятилетия, угля — на столетия. Ограничением в расширении использования традиционных энергоресурсов, прежде всего угля, может стать необходимость в снижении негативного воздействия традиционной энергетики на окружающую среду, в том числе сокращение выбросов парниковых газов, оказывающих влияние на глобальное изменение климата.

Учитывая проведенные исследования на территории республики еще со времен Союза можно выделить такие виды ВИЭ, которые заслуживают особого внимания: солнечная энергия; энергия ветра; малые и микрогидро-энергетические ресурсы; биотопливные энергоресурсы.

В нашей стране имеются обширные территории пустынь и земель, где размещаются пастбищные массивы и месторождения полезных ископаемых, обладающие огромным ресурсом энергии возобновляемых источников, который можно использовать для освоения самих аридных зон. Природные энергетические ресурсы пустынь намного превышают потребности в них не только на современном уровне, но и на перспективу.

При таком обилии энергоресурсов задача обеспечения ими автономных потребителей состоит в разработке прогрессивных и экономичных способов энерго- и водоснабжения.

Потенциал возобновляемой энергии в Казахстане оценивается в следующих объемах:

Энергия ветра — 1820 МВт. ч\год.

Энергия солнца — 1300 — 1800 кВт. ч\м² год.

Гидроэнергия — 170 МВт. ч\год.

Геотермальная энергия — 520 МВт

В настоящее время одними из главных проблем для энергетики Казахстана считается острая нехватка электроэнергии в южном регионе республики. Причиной этому послужило: критически высокая степень износа основных производственных мощностей электростанций Казахстана (до 58,5%); высокие потери электроэнергии при ее транспортировке по межрегиональным и региональным электросетям (до 60% и более); острый дефицит инвестиционных ресурсов в отраслях энергетики Казахстана; сильно изношенное состояние почти половины электро- и тепловых сетей республики. Кроме того, южный регион Казахстана отличает ограниченное количество электростанций, а также ограниченное количество электростанций и подстанций в этом регионе. В связи с этим, одной из главных социальных задач энергетики Казахстана на сегодняшний день является надежное обеспечение электроэнергией потребителей южного Казахстана, особенно тех, которые расположены в районах децентрализованного электроснабжения.

Для таких потребителей использование ВИЭ является наиболее перспективным направлением.

Исходя с этого объектом исследования я выбрал ветряную электростанцию которая расположена близ города Ерейментау в Акмолинской области.

Реализация проекта ВЭС в районе г. Ерейментау обеспечит выработку электроэнергии в объеме 172,2 ГВт/час в год, это снизит ожидаемый дефицит электроэнергии в данном районе. Одновременно проект имеет выраженный инновационный характер.

Строительство ВИЭ представляет собой первый шаг на пути внедрения альтернативной энергетики, а именно применение ветровой энергии, которая приведет к сокращению выбросов парниковых газов, обеспечит выработку электрической энергии, в объеме более 172 млн. кВт. ч. в год без расхода углеводородного топлива, сэкономив при этом более 60 тыс. тонн угля и позволит повысить надежность поставок электроэнергии в регионе.

Строительство ВЭС позволит также обеспечить прогнозируемую потребность в электроэнергии, с учетом роста численности населения и качества его жизни, интенсивного жилищного и общественного строительства, развития социальной и культурной сфер, открыть дополнительные рабочие места, способствующие занятости населения, как в процессе реализации строительства, так и в процессе эксплуатации ВЭС.

Необходимо отметить, что данный проект является реализацией нашего президента Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» по обеспечению половины всего совокупного энергопотребления в стране за счет альтернативных и возобновляемых видов энергии.

В рамках проведенной выставки «EXPO-2017», был сделан эксперимент электроснабжение объектов вы-

ставки за счет энергии, выработанной Ерейментауской ВЭС, а город Ерейментау находится в Акмолинской области в 130 км к востоку от города Астана.

Рядом с городом проходят линии электропередач ЛЭП 220 кВ и ЛЭП 500 кВ, соединяющие Экибастузский энергетический комплекс на базе крупных угольных электростанций, с г. Астана.

Вследствие того, что г. Ерейментау находится всего в 160 км от г. Экибастуз и 130 км от г. Астана сооружение ветроэлектростанции в данном районе может быть оправдано экологической выгодой замещения поставок электроэнергии от угольных электростанций и поставками электроэнергии для удовлетворения увеличивающегося спроса на электроэнергию в данном регионе и г. Астана. Потребление электроэнергии г. Ерейментау составило порядка 28,4 млн. кВт. ч в 2007 г.

Ерейментау находится в зоне высоких ветровых нагрузок, что делает возможным использование ветроэнергетики для производства электроэнергии в больших масштабах. В рамках проекта рассмотрены две площадки вблизи г. Ерейментау для размещения ВЭС.

Использование ветроэнергетического потенциала района Ерейментау для производства электроэнергии на ВЭС в больших масштабах с целью замещения электроэнергии от угольных электростанций внесет вклад в снижение экологической нагрузки на окружающую среду в районе расположения угольных электростанций. Это приведет к выполнению международных обязательств Республики Казахстан по сокращению выбросов парниковых газов в соответствии с Рамочной Конвенцией ООН по изменению климата, участником которой Республика Казахстан является с 1997 г.

Площадка под строительство ВЭС расположена в 2 км к юго-западу от города. Территория представляет собой открытую местность с пологими холмами, покрытую низкорослой травой. Вблизи от площадки проходит асфальтированная дорога. Железнодорожная станция находится в 2 км от площадки.

Специалисты «РВ Рошег» разработали план расположения турбин для ВЭС Ерейментау с установленной мощностью 41,25 МВт. План ВЭС состоит из 25 турбин расположенных в сетке 5Х5, Расстояние между турбинами равно 6 диаметрам ротора

Режим работы ВЭС в энергосистеме определен на основе анализа годовых замеров скорости и направления ветра в рассматриваемом районе за период 2006–2007 гг., выполненных в рамках проекта ПРООН. В составе данного проекта, чтобы исключить возможные риски, Заказчику необходимо будет выполнить дополнительные замеры по ветропотенциалу данной площадки

Следует отметить, что использование ветроэнергетического потенциала района Ерейментау для производства электроэнергии на ВЭС в больших масштабах с целью замещения электроэнергии от угольных электростанций внесет вклад в снижение экологической нагрузки на окружающую среду в районе расположения угольных электростанций.

Таким образом, строительство ВЭС позволит также обеспечить прогнозируемую потребность в электроэнергии, с учетом роста численности населения и качества его жизни, интенсивного жилищного и общественного строительства, развития социальной и культурной сфер, открыть дополнительные рабочие места, способствующие занятости населения, как в процессе реализации строительства, так и в процессе эксплуатации ВЭС.

Литература:

1. Национальная Программа развития ветроэнергетики в Республике Казахстан до 2015 г. с перспективой до 2024 г. / Проект Программы развития ООН.
2. Казахстан — инициатива развития рынка ветроэнергетики. — Алматы-Астана, 2007.
3. Болотов, А. В. Нетрадиционные и возобновляемые источники электроэнергии: Учебное пособие. — Алматы: АУЭС, 2016.
4. Болотов, А. В., Бакенов К. А. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. Конспект лекций для студентов всех форм обучения специальности 050718 — Электроэнергетика. — Алматы: АИЭС, 2016.
5. Болотов, А. В. Современные проблемы электроэнергетики: Конспект лекций для магистрантов профильного направления специальности 6М071800 — Электроэнергетика. — Алматы: АУЭС, 2010.
6. Исследование о вариантах развития возобновляемой энергетики в Республике Казахстан. Предварительный проект.
7. Бреусов, В. П. Использование энергии возобновляемых источников в комбинированных автономных энергосистемах [Электронный ресурс]: Автореф. дис... д-ра техн. наук: 05.14.08. — Санкт-Петербург, 2002.

Прагматизм: Ч. Пирс көзқарастары

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы;
 Досманбетов Динар Бакбергенович, PhD;
 Досманбетова Салтанат Баянбаевна, PhD
 «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1] атты бағдарламалық мақаласында сананы жаңғыртудың екінші бағыты ретінде прагматизмге ерекше мән береді: «Прагматизм — өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі — орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді».

Заманауи философияның маңызды қырлары ретінде прагматизмнің қалыптасқан кезеңінен бастап бүгінгі күнге дейінгі теориялық өзгерістері саналады. Алғашында қалыптасқан тұжырымдар мен бүгінгі көзқарастар арасында біршама өзгерістер орын алғандығын байқау қиын емес [2]. Зерттеу жұмысында прагматизмнің қалыптасуына негізгі үлес қосқан Ч. Пирс көзқарастарына ерекше мән бергенді жөн көріп отырмыз.

Ч. Пирс өзі классикалық прагматизм деп атап көрсеткен ұғым объективтілік үлгісін қамтамасыз етуге бағытталған және біздің нанымдарымыздың пайдалылығын тексеруді көздейді. Фөлсафашы ойларын бекіту үшін дәлме-дәл және тиімді әдістерді дәйектеуге тырысты. Оның пікірінше, ортақ күдікті сейілтуге ғылым әдісі әсер етеді. Ғылым әдісі зерттеудің дұрыс және бұрыс жолдарын ажыратады; ол «ішкі тұрақты фактор ретінде қызмет атқарады», «қолданушылар арасында жалпыға бірдей шешім қабылдауға әкеледі» [3].

Оның пікірінше, біздің нанымымыз жүзеге асыра алатын барлық ықпалды сыннан өткізуі тиіс. Сондықтан адамзат қауымдастығы тәжірибелік әрекеттер нәтижелеріне назар аударуы қажет. Демек, баршамыз нанымдардың орындалуын қамтамасыз етуде шынайы өмірдің шарттарына мән беру немесе ғылыми бақылау және тәжірибе арқылы ахуалды сәтті болжап, тиімді тексеру жұмыстарын жүргізе аламыз. Нанымдарды тиянақты қатынастар тәсілімен бекіту арқылы ғылыми қауымдастық оның талас тудырмайтын мүмкіндіктерін көрсетеді.

Осы негіздерге сәйкес Ч. Пирс прагматизмді шынайы дүниеден жинақы теориялар арқылы дәйектелетін когнитивтік құралдар (идеялар, теориялар, әдістер, рәсімдер) мәртебесін бағалау үлгісін көрсетті. Сәйкесінше прагматизм өзінің қалыптасу кезеңінде ең алдымен эмпирикалық білімді рационалды негіздеу туралы әдістер ілімі ретінде ұсынылды. Прагматизмнің негізгі идеясы терминнің

мәнін құрастыру арқылы оны күнделікті тәжірибеде қолданылуын көрсету болып табылады.

Ч. Пирс бойынша прагматизм қағидалардан бас тартпайды; керісінше, оның міндеті дәлелдеу тәжірибесіне негізделген сенімді жолды қамтамасыз ету, қағидаларды тәжірибелік қолданыстар бойынша тиімділігін нығайтуды көздейді. Қағидалардың қолданыстағы ерекше нәтижелерінің көрсеткіштері прагматизмнің идеясын айқындайды. Теория тәжірибелік табысты қамтамасыз еткен мүмкіндіктеріне қарай дәлелденген болып есептеледі [4].

Ойшыл өз философиясының негізгі міндеті ретінде шынайы өмірге қатысы жоқ идеялардан арылуды санайды. Адам өмірімен тікелей байланысты философиялық мәселелер ғана маңызды болып табылады. Сондықтан бұл мәселелер адам әрекеті мен оның табыстылығы ұғымдарында қарастырылуы қажет.

Сонымен қатар, прагматизмнің негізін Ч. Пирстың «күмән-сенім» тұжырымдамасы қалайды. Тұжырымдамаға сәйкес адамға екі жағдай тән: күмәндану жағдайы және сенім жағдайы. Айта кету қажет, сенім түсінігін ойшыл көзі жетушілік құбылысымен байланыстырады.

Бірінші жағдайда адам алаңдау, мазасыздық, қолайсыздық күйін кешеді. Бұл жағдайда адам өз-өзіне, айнала дағы ахуалға риза емес күйде болып, мәселеден шығу әрекетімен айналысады. Мұндай ахуал оның атына келген сындардан, сәтсіздіктерден, табиғи қажеттіліктерге қанағаттанбаудан туындауы мүмкін. Аталмыш жағдайдан шығу үшін адам әрекет етуі керек. Әрекет еткенге дейінгі шешім ізденісі таным болып табылады. Демек, адамның ойлау қабілеті тиімді шешімдер қабылдау ізденісіндегі қажет іс, әрекет. Сондықтан ғылымның негізгі міндеті адамзат мәселелерін шешу болып табылады.

Ойшыл білім объективті ақиқатқа әкеледі деген тұжырымдаманы теріске шығарады. Прагматизмнің негізін қалаушы танымдық қызметті таным субъектісіне зияткерлік жайлылық қалыптастыратын әрекет ретінде қарастырады. Сондықтан Ч. Пирс ақиқатты адам сенімі екендігін дәйектейді.

Адам өз мүддесіне қажетті шешім қабылдағанда күмән сейіліп, сенім, көзі жетушілік жағдайы қалыптасады. Салмақты тұжырым пайда болған соң адамның өзіне деген сенімі қалыптасып, әрекет етуге даяр болады, қажетті шешімдер жүзеге асырылады. Жеке адамның сенімділік тұрақтылығы өзгелердің қолдауымен беки түседі. Адам сенімділігін арттырудың мұндай тәсілін ойшыл бедел әдісі деп атап көрсетті. Сонымен қатар, Ч. Пирс адамзат білімінің табиғатын қарастыру барысында таңбалық белгілер жүйесі туралы ғылым семиотиканың негізін қалайды.

Семантиканы дамыту арқылы мағыналылық, мән туралы ілімді қалыптастыруды басшылыққа алады.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және

саяси зерттеулер ғылыми-зерттеу орталығының «Сананы жаңғырту бағыттарының мәні, мазмұны және түсініктері» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. — 2017. — 12 сәуір.
2. Паридинова Б. Ж. Прагматизмның негізгі идеялары: Ч. Пирс, У. Джеймс және Дж. Дьюи көзқарастары // Адам әлемі. — 2017. — №2 (72). — 36–46 бб.
3. Пирс Ч. Закрепление верования // Вопросы философии. — 1996. — №12. — с. 113–114.
4. Медведев Н. Метаморфоза прагматизма // Вестник ТГУ. — 2008. — №3 (59). — с. 16–17.

Инклюзивті білім берудің педагогикалық негізі

Райым Назыгүл Тимурқызы, студент

Ғылыми жетекшісі: Есенова Роза Кәдірбайқызы, педагогика ғылымдарының магистрі
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі — инклюзивті білім беру.

Инклюзив (лат. *includio* кірістіремін, қосамын) — адресат сөзінің 1-жақ көпше есімдікке қатыстылығын білдіретін есімдік формасы [1].

Инклюзивті білім беру — этникалық тегіне, діни сеніміне, экономикалық мәртебесіне және дамуындағы ерекшеліктеріне қарамастан, барлық балалардың білім алуына және әлеуметтік бейімделуіне жағдай жасау үдерісі [2].

Осы терминнің мәнін нақты анықтауда бірнеше мәселелер туындайды. Қазіргі заманғы өзекті мәселелердің бірі болғандықтан, бұл мәселемен әлемдегі педагогтар қоғамдастығы айналысады. Зерттеулер көрсеткендей, мүмкіндіктері шектеулі балаларға инклюзивті білім беру үдерісі әр елдің әлеуметтік, мәдени, экономикалық және саяси ерекшеліктеріне қарай жүргізіледі. Инклюзивті білім беру тарихи даму кезеңінде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жүйесі көптеген кедергілерден, яғни жек көру позициясынан, осы категориядағы балаларды оқшалау жолынан өтіп, инклюзив позициясына жеткен. Қоғамның мүмкіндіктері шектеулі балаларға деген идеологиясының қайта бағдарлануымен байланысты 18 ғасырдан бастап, жаңа заңдар, құжаттар қабылданып, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуға құқық берілген. Атап айтқанда, американдық прогрессивті педагогтар Горация Манна және Генри Бернардтың 1852 жылғы реформа нәтижесінде штат Массачусетте бастауыш сыныптың барлық балаларын оқыту міндетті екендігі туралы заң қабылданған. Ал 1918 жылы барлық балалар білім алу керектігі туралы заң барлық штатта қабылданды. Дегенмен, мүмкіндіктері шектеулі балалар бастауыш білім алуға құқылы деген заң бекітілгенімен, бұндай балалардың

мемлекеттік мектептерден оқшауланғандығы туралы тарихи деректерден көрінеді. Мысалы, 1893 жылы Массачусетте Жоғарғы сот, егер баланың ақыл-есі кем немесе оқуға қабілеті жоқ деп есептелсе, мектептен шығаруға құқық берген [3]. Мүмкіндігі шектеулі балаларды «шектету» дәуірі өткен ғасырдың 60 жылдарына дейін Европа және АҚШ-тың көптеген елдерінде басымдылық етті. Бұл қабылданған халықаралық құқық құжаттарының гуманистік принциптеріне қайшы болды. Зерттеушілер мүмкіндіктері шектеулі балаларды осылай оқшаулап, арнайы мектепке жіберу, олардың құқығын бұзу деп қарастырды.

Осыған байланысты 20 ғасыр, соңында әлеуметтік-саяси және экономикасы жақсы елдер қоғамдағы және білім саласындағы дискриминациямен күреске шықты. Европа және Америкада мүгедек адамдардың, дамуында ауытқуы бар балалардың ата-аналарының, сонымен қатар адвокаттар коллегиясының жаппай қарсылық шерулері ұйымдастырылды. Нәтижесінде Швецияда және ірі дамыған елдерде дамуы кеш балаларға арналған психиатриялық ауруханалар және интернаттар жабылды, мүмкіндігі шектеулі балаларға білім алуға мүмкіндік беретін құқықтық актілерді енгізу, педагогтардың балаларды біріктіріп оқыту идеясын іске асыру жолдарын іздеуге мүмкіндік берілді. Егер Еуропада заң актілері қолдау көрсе, АҚШ-та бірігіп оқыту идеясы іске асты. 1962 жылы АҚШ-та М. Рейнольдс мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беру ағымына көбірек қатысуы қарастырылған арнайы білім беру бағдарламасын жариялады. 1970 жылы американдық ғалым И. Дено «Каскад» моделін ұсынды. «Каскад» дегеніміз — мүмкіндігі шектеулі балалардың ортақ ағымда нәтижелі түрде қарым-қатынаста болуына мүмкіндік беретін әлеуметтік педагогтық шаралар жүйесі [4].

1975 бастап АҚШ-та «Мүгедек балаларға білім беру» заңының қабылданып, білім беру саласындағы интеграцияны құқықтық негізде қойды. Бұл заң федералды бюджет есебінен мүгедек балаларды мемлекеттік мектептерде тегін білім алуына құқық береді. Бірақ интеграциялық білім беру туралы АҚШ мектептеріне жаңалықтарды еңгізу бірнеше мәселелерді туғызды. Педагогтардың өзі ерекше білімді қажет ететін балаларға өздерінің құрбыларымен араласуға қажетті жағдай жасауға дайын болмады. Сол кезеңде жүргізілген зерттеулер нәтижесі көрсеткендей, мұғалімдер жаңа кәсіби әрекетке және жаңа жауапкершілікке дайын болмады. Қиындығы, ерекше білімді қажет ететін балаларға арнайы жағдай жасауға арналған интеграция үдерісі білім және оқу-тәрбие үдерісіндегі қалыптасқан жүйеде өтіп жатты. Мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялау үдерісін жалпы мектепке арнайы мектептен ауыстыру арқылы шешілді. Англияда 1978 жылы дамуында ауытқуы бар жас адамдарды және балаларды оқыту туралы М. Уорноктың баяндамасын зерттеу комитеті жариялады. Онда мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру мектептеріне интеграциялау арқылы инклюзивті білім берудің даму перспективаларын көрсеткен. М. Уорнокқа дейін мүмкіндігі шектеулі балалар үшін «ақыл есі кем», «оқытылмайтын» деген терминдер қолданылған, ол өте қате және намысқа тиетін болды. М. Уорнок баланың оқудағы кемшіліктерін эксперт маман ретінде емес, баланың мінезімен және мұғалімнің педагогикалық әрекетімен бірге қарастырылу керек деді. Комитет «ақыл есі кем» деген терминді «оқу материалын меңгерудегі қиындықтар» деп өзгертуді ұсынды. М. Уорнок пен бірге зерттеушілер Р. Кролл, Д. Моссис, С. Данлоп «оқу материалын меңгерудегі қиындықтар» деген түсінікке «ассоциалды мінез-құлық» деген түсінікті енгізді [5].

1981 ж «Білім туралы» заңда М. Уорноктың ұсынысын ескере отырып, «мүгедек балалар» терминін «ерекше білімді қажет ететін» деген түсінікпен ауыстырылды.

1970 жылдары Данияның психикалық денсаулықты қорғау қызметінің басшысы Н. Бенк-Миккельсон және ақыл есі кем адамдардың Швед Ассоциясының директоры Б. Нирье «нормализация» түсінігін енгізді. «Нормализацияға» негіз болатын қағида мүмкіндігі шектеулі адамдардың білім алуға, жұмыс істеуге, қалыпты жағдайда өмір сүруге құқылы екенін көрсеткен. «Нормализация» тұжырымдамасының негізі — бала өзі өмір сүріп жатқан қоғамның қабылдаған мәдениеті рухында тәрбиеленуі [6].

АҚШ, Канадада және басқада елдерде кейінгі жылдарға мүмкіндігі шектеулі балаларға деген саясат анықталды. В. Вольфенсбергер «Нормализация» терминінің түсін-

дірудің балама нұсқасын ұсынды. Б. Нирьенің мүмкіндігі шектеулі адамдардың қоғамға үйренісуіне, әлеуметтік бағдарламаны құрастыруға көзқарасымен ортақтаса отырып В. Вольфенсбергер барлық адамды бірдей бағалау үшін құқық беретін «әлеуметтік рольді валоризациялау» деген ұғымды енгізді. Бұл ұғымды Б. Нирье қате деп санады. «Нормализацияның» «есі дұрыс» деген сөздің синонимі немесе адамдарды реттеу керек деген сөз емес, мүгедек адамды қоғам қабылдау керек деген сөз деп түсіндірді [6].

Мүмкіндігі шектеулі адамдарға инклюзивтік білім берудегі жетістікті тәжірибесін іске асырғанын атай отырып, қазіргі уақытта оның әрі қарай дамуына кедергі жасайтын бірнеше факторлар бар екенін айту керек. АҚШ-ағы білім беру саясаты 2002 ж бастап «No Child behind Act» (Бірде бір бала заңнан тыс қалмайды) заңымен реттеледі, яғни барлық бала әлеуметтік статусына, тұратын жеріне, түр түсіне, этномәдениетіне қарамастан сапалы білім алуға құқылы.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың құқығы 2004 жылы «Individuals with Disabilities Education Act» заңымен бекітілген. Жаңа заң мүмкіндігі шектеулі балаларды олардың қажеттіліктеріне сай келетін және қолдау көрсететін жалпы білім беретін мектептерге қосуды қарастырған.

Қазақстанда инклюзивті білім беру жүйесін дамыту ҚР білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған бағдарламасында жан-жақты қарастырылған [7].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеттеріне: білім бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау және жеке адамның шығармашылық рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілікпен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы парасатты байыту» деп атап көрсеткен [8].

Бүгінгі күні елімізде мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру туралы зерттеулер жүргізіліп жатыр. Инклюзия қаншалықты оқу-тәрбие үдерісінде пайдалы, сау балалардың ата-аналарының инклюзивті білім беру туралы идеяны қабылдай алуы т. б. мәселелердің туындайтыны заңдылық. Инклюзивті білім беру мәселелерін зерттеу, келешекте инклюзивті білім беру идеясын жүргізуде бағасы жоқ көмек көрсетеді. Қортындылай келе, өмірге инклюзив идеясын енгізу, барлық оқушылардың қажеттіліктеріне жауап беретін, әрбір оқушының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерінің дамуына ықпал ететін педагогиканың және білім беру ұйымдарының міндеті деп есептейміз.

Әдебиет:

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
2. Сулейменова Р.А. Методологические подходы к развитию инклюзивного образования Республики Казахстан // Открытая школа. — 2012. №7. — 44–48 с.
3. York, J., Vandercook, T., Macdonald, C., Heise-Neff, C., & Caughey, E. (1991).

4. Deno, E. N. Special Education as Developmental Capital / E. N. Deno // Exceptional Children. — 1970. — № 37. — P. 229–237
5. Review of the Present Situation of Special Education: ED — 88 /ws/ 38. UNESCO, 1988. — 150 p
6. Oliver, M. Disabled People and Social Policy: from Exclusion to Inclusion/ M. Oliver, C. Barnes. — L.: Longman, 1994. — 187 p.
7. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2010.
8. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.

«Көшпенділер» трилогиясында қолданылған мақал-мәтелдер І. Есенберлиннің жеке стилін айқындаушы фактор ретінде

Рсалиева Анар Махсұтовна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Қадырова Гүлнұр Мақсатханқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тарихи көркем шығарма І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы — қазақ мақал-мәтелдерінің молынан қолданылған шығармалардың бірі. Мұны қаламгердің жеке стилін танытатын айрықша белгілерінің бірі ретінде қарауға болады. Жазушының ондағы мақсаты қазақтың тарихы мен салт-дәстүріне қоса оның шешендік өнерін де қазақ болмысының ажырамас бөлшегі ретінде таныту. Жазушы қазақ ұлтының ұлттық болмысын тұтастай алып шығу мақсатында мүмкіндігінше реті келген тұста мақал-мәтелдерді молынан қолданып отырады. Сондықтан, автордың жеке стилін, сөз қолданыс ерекшелігін айшықтайтын белгілердің бірі — оның қазақ мақал-мәтелдерін өз бояуында сөз орайына ыңғайлап қолдана білуінде деп ойлаймыз.

Жұмысымыздың өткен бөлімінде сөз болған мақал-мәтелдерді көркем шығармаларда қолдану тәсілдерінің екеуі де «ММ-дердің узуальды (тұрақты) қолданысы» да, «ММ-дердің окказиональды (өзгермелі) қолданысы» да І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында молынан көрініс табады. Олардың мейлінше табиғи қазақ халқының күнделікті өмірінде қалай кездесе сол қалпында жеткізілуін де, автордың мақал-мәтелдерді қолдануындағы және жалпы сөз қолданысындағы ерекшелігі деп атап өтуге болады.

І. Есенберлиннің аталған шығармасында кездесетін мақал-мәтелдердің инвариант нұсқасында, яғни узуальды (тұрақты) қолданысында берілуінен шынайы контекстімен бірге алынған мысалдар қарастырып көрелік:

... Ханның құбылған түр келбетінен, оқыс қимылынан, оның қандай қатал әрекет жасамақ болғанын жас жігіт сезіп тұрса да, орнынан қозғалмады. Тіл қатып өтініш те айтпады. Тек екі қолы артына кісенделген қалпында арыс кеудесін сәл шалқайта, Әбілқайырдан өткір көзін аудармай тістене бекініп, қатты да қалды.

Хан түксие қарады. «**Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ**» тұтқын жігітпен тіл қатысуды жөн көрді.

Өзіңе қойылған айыпты мойнына аласың ба? — деді ол тамағына келіп тығылған ашуы мен күдік кірбіңін әзер басып, даусы дірілдеп кетіп [1, 32 б.].

* * *

Қазаны басқаның жаны басқа, бәрінің де ойлағаны өз пайдасы, өз қамы [1, 110 б.].

* * *

— Бұған Серғазы хан қалай қарайды? **Ортақ өгізден оңаша бұзау артық** демей ме? Бүкіл қазақты біріктіргеннен гөрі Кіші жүзді өзінің бауырына басып отырғанын жақсы көрсе кәйтесіңдер [1, 415 б.]?

* * *

... Әбілқайырдың қолын жеңген Сыбан Раптан, біздің жадап-жүдеп әрең жеткен әскеріміздің быт-шытын шығаруы даусыз. Текке құримыз. Одан да **«есің барда елінді тап»** деген, босқа қырылмай тұрғанда елімізге қайтайық. Құдай бұйыртса, жоңғармен келесі жазда кездесерміз [1, 228 б.]. —

* * *

Сен жас едің. Бірақ **асыл тастан, ақыл жастан**, жұрт білмегенді білетінсің [1, 391 б.]

* * *

Көке, — деді Кенесары әкесінің алдына тізесін бүгіп, басын иіп, — **«Көппен кеңесіп пішкен тон келте болмас»** дегендей біз ақылға салып, Ташкентті шабуға әлі ерте деп таптық [1, 436 б.].

... Басын аман алып қалғанына қуанған шабарман «күп, тақсыр» деп үйден ата жөнелді. Далаға шығып «Уф» деп демін алды. — «**Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі**» деген міне, осы. Егер басыңды аман алып жүргің келсе, аузыңа ие бол. Тым ақылсы берме». [1, 111 б.]

Бірнеше мақал-мәтелді өз ситуациясында алып қарап отырмыз, соңғы келтірілген мысалдан автордың шығарманың бір ғана 111-бетінде бір-біріне жиі аралықта қатарынан орайын тауып үш бірдей мақал-мәтелді қолданғанын көруге болады. Байқап отырсақ, І. Есенбер-

линде мақал-мәтелдердің өзгеріссіз (узуальды), аздаған өзгеріспен инвариант формасындағы қолданысы басым келетін тәрізді. Бірақ айта кетерлік бір жағдай, мұндай ММ-дердің өзгеріссіз қолданысы қазақ тілінде ғана емес, жалпы тіл атаулыда екінші аталған окказиональды деп аталатын өзгермелі қолданысына қарағанда әлдеқайда жиі кездеседі. Себебі, екінші жағдайдағы қолданыс жазушы, не айтушы тарапынан үлкен шешендікті, сөз саптауға деген шеберлікті талап етеді. Бірақ бұл жерде ММ-дердің әдеби нормаға сай, ешқандай өзгеріске түспеген нұсқасын көбірек пайдаланғандығын, автордың сөзге шеберлігінің жетпей жатқандығынан деп бағалай алмаймыз. Бұлай деп айту үлкен қате болар еді. Керісінше, автордың шеберлігі табиғилықпен ұштаса көрініп жатады.

Окказиональды (өзгермелі) қолданысында І. Есенберлиннің мақал-мәтелдері қандай көрініс тапқанынан да бірер мысал қарастырып көрелік:

Бегдербек Сержанға күлімсірей қарады.

— Қазақта мақал бар емес пе... **«өзім асыраған күшігім өзімді қапты»** деген?

Сержан тұнжырап кетті.

— **Қай күшік қай күшікті асырағанын** анықтасақ нетті.

Күшбегі бұрынғысынан күлімсірей түсті.

— Қазақта тағы да бір мақал бар емес пе, **дастархан қасында отырып қонақ аяғын алшақ көсілмес болар** деген?

— Иә, сөзіңіз дұрыс, **кей қонақ аяғы сонау Созақ, Сайрам, Ақмешітке дейін көсіліп жатқан жоқ па? Ондай**

Әдебиет:

1. Есенберлин. І. Қошпенділер. Алматы.: Илияс Есенберлин атындағы қор. 1998. 581 б.

Этнолингвистикалық сипаттағы мақал-мәтелдер

Рсалиева Анар Махсұтовна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Қадырова Гүлнұр Мақсатханқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мәдениетаралық қарым-қатынаста түсінбеушілік мәденен орын алуы мүмкін. Яғни жалпы мағынасын жеткізер болсақ, әр түрлі мәдениет өкілдерінің белгілі бір ойды жеткізу және қабылдау қарекеттерінің түрліше қалыптасатындығынан орын алатын түсінбеушіліктің барлығы басқаның ойы мен ісі біздікіндей емес, біздікі ғана дұрыс, басқаныкі бұрыс деген жаңсақ сенімнен пайда болады. Бұл сауаттылыққа жатпайды. Осындай түсінбеушіліктер негізінен тіл, құқық, құндылық, қажеттілік және жекелеген жағдаяттарда орын алады.

Қарап отырсақ, түсінбеушілік атаулының басында қашанда тіл тұрады.

Реалий атаулар мен ономастикалық атаулар қай тілдің болмасын мақал-мәтелдері құрамында жиі кезде-

масыл қонақ, масыл ағайынға аяғыңды тарт дейтін, әттең дүние-ай, күштің жоғы-ай!

Бегдербек Саржанды сөзінен ұстады [1, 413 б.].

Бұл мысалдан көретініміз — окказиональды қолданысында І. Есенберлиннің мақал-мәтелдерді ситуацияның (контекстің) ағымына орай қандай шеберлікпен өзгеріске түсіріп, сол арқылы жеткізбек болған ойды кез-келген қаламгердің қолынан келе бермейтін жоғарғы деңгейде бере алғандығы.

Бөлім соңында мынадай ой қорытуға болады. Бұл шығармада **қазақ мақал-мәтелдерінің жиі қолданылуының себебінекі нәрсеге байланысты** деп түсінеміз. *Біріншіден*, мақал-мәтелдерді тіл мәйегі деп түсінетін болсақ, өзінің де, сол арқылы қазақ халқының да тілге шешендігін көрсетеді. *Екіншіден*, трилогия этнографиялық, тарихи шығарма болғандықтан, Есенберлин ұлтты ұлт ететін оның ежелден қалыптасқан тілі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі екендігін бекем ұстанып, шығарма барысында олардың барлығын көз қарашығындай сақтауға күш салады да, оларды келер ұрпаққа аманат ету үшін хатқа түсіруді мақсат етіп қояды.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы «Руханият» орталығының «І. Есенберлиннің «Қошпенділер» трилогиясындағы мақал-мәтелдердің ағылшын тіліне аударылуы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

сетін болғандықтан, олардың аудармада берілуіне де мән бермей өте алмаймыз:

Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры.

Ұлытауда болдың ба, ұлар етін жедің бе?

Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басында шабасың ба?

Керісінше, ағылшын тілінде де мұндай мақал-мәтелдерді өте көптеп кездестіруге болады. Мысалы:

What Manchester says today, the rest of England says tomorrow [1, p. 58].

Essex stiles, Kentish miles, Norfolk wiles, many a man beguiles [1, p. 87].

The older the Welshman, the more madman [1, p. 206].

Мұндай сарындағы мақал-мәтелдерді шетел тілдеріне аударудың ерекше жолдарын қарастыру қажет. Бұларға өзге тілдерде балама табу ісі аса қиындық тудырады. Бұл жөнінде А. В. Федоров «Основы теории перевода» деп аталатын еңбегінде былай дейді: «Создание подобия иноязычной пословице оказывается необходимым тогда, когда в ней упоминаются характерные исторические факты или географические названия, которые делают невозможным использование готового соответствия (даже если оно есть, но содержит упоминание о национальных реалиях). Так, *фр.* «Paris ne s'est pas fait en un jour» — требует перевода «Париж не один день строился», а испанское «No se ganó Zamora en una hora» — «Самара не в один час была завоевана» и не допускают применения готовой русской пословицы «Москва не один день строилась», имеющей тот же иносказательный смысл, но противоречащей национальной обстановке оригинала [2, с. 226].

І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының өн бойында таза қазақ халқының шынайы табиғатынан, өмір салтынан туған этнолингвистикалық сипаттағы мақал-мәтелдерінің мысалдары төмендегіше болып келеді:

Бабын таппасаң қыран құс қасқыр ала алмайды [3, 188 б.].

Сүйреп қосқан тазы түлкі алмайды [3, 99 б.].

Арғымақ өлсе құлын бар, әкесі өлсе ұлы бар [3, 208 б.].

Қойда аман, қасқыр да тоқ [3, 448 б.].

Көппен келісіп пішкен тон келте болмас [3, 436 б.].

Қыран қартайып өлмейді, қайғырып өледі [3, 435 б.].

Қоянды — қамыс, ерді намыс өлтіреді [3, 142 б.].

Ағайын жоқ болсаң бере алмайды, бар болсаң көре алмайды [3, 111 б.].

Әдебиет:

1. The Penguin Dictionary of Proverbs. Second edition. Penguin Books. 2000. 365 p.
2. Федоров А. В. Основы теории перевода (Лингвистические проблемы). Учебн. пособие. 5-е изд. СПб.: СПбГУ: М.: «Филология три», 2002. — 416 с.
3. Есенберлин. І. Көшпенділер. Алматы.: Илияс Есенберлин атындағы қор. 1998. 581 б.
4. Кузьмин С. С., Шадрин Н. Л. Русско-английский словарь пословиц и поговорок / Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings. М.: «Русский язык», 1989 — 352 с.
- 5.

Қомшабай Сүйеніш әңгімесіндегі әдеби детальдың көркемдік қызметі

Тайманова Сара, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Сыр өңірі өнер мен мәдениеттің небір ғажайып стуындыларын дүниеге әкелген тума таланттардың рухани мұрасына бай өлке. Солардың бірегейі — Қомшабай Сүйеніш. Қомшабай Есіркепұлы Сүйеніш тек ақиық ақын ғана емес, дарабоз драматург, жампоз жазушы да еді. «Кемпір шалдың еркесі», «Сен

Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық [3, 251 б.].

Аталы сөзге арсыз тоқтамас [3, 44 б.].

Орыс тілінің де осындай төл мақал-мәтелдерінен мынадай мысалдар келтіруге болады:

Готов сани летом, а телегу летом;

Ешь пирог с грибами, а (да) язык держи за зубами;

Тяжела ты, шапка Мономаха!

Кто любит попа, (а) кто Попову дочку;

Русский человек (мужик) задним умом крепок;

Хороша Маша, да не наша [4].

Ағылшын тілінің де осындай төл мақал-мәтелдерінен мынадай мысалдар келтіруге болады:

An Englishman loves a lord;

All countries stand in need of Britain, and Britain of none;

Oxford for learning, London for wit, Hull for women, and York for a tit

(«Tit» here means «horse»);

When a man is tired of London, he is tired of life [1].

Мұндай этнолингвистикалық сипаттағы мақал-мәтелдер жоғарыда айтылғандай, лингвомәдени бірлік ретінде тілден-тілге аударылу барысында аудармашы тарапынан ерекше зейінге алынып отырылуы тиіс.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы «Руханият» орталығының «І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы мақал-мәтелдердің ағылшын тіліне аударылуы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

де жалғыз, мен де жалғыз» пьесалары кезінде театр сахналарынан түскен жоқ. Ол көптеген повесть, әңгімелермен бірге, бір романның авторы. Қай жанрда қалам тербесе де ол өзіндік қолтаңбасын қалдыра білген Сыр бойының сөз зергері, әдебиетіміздің көрнекті қаламгері болатын.

Қомшабай Сүйеніш поэзия жанрымен қатар проза жанрына да қалам тартқан жазушы. Оның «Мен де ғашық болғанмын» кітабына бірнеше әңгімелері мен естеліктері және «Кемпір шалдың кенжесі» пьесасы енген. Олардың тақырыптары сан алуан. Солардың бірі — ашаршылық тақырыбы. Ашаршылық тақырыбы тоталитарлық кезеңнің қатал қадағалауына қарамастан қазақ әдебиетінде там-тұмдап жазылған болатын. Атап айтсақ Жақан Сыздықовтың «Әли қарттың әңгімесі» поэмасы, Ғ. Мүсіреповтің «Шұғыла» әңгімесі, С. Шаймерденовтің «Мезгіл» повесі. Ал еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін көптен көкейден шыға алмай, тұншығып жүрген көркем ойдың ноктасы ағытылып, бірсыпыра прозалық туындылардың өзегіне айналды. Ондай шығармалардың қатарына Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе», З. Жәкеновтің «Зұлмат», А. Мекебаевтың «Қазына сыры», С. Елубайдың «Ақ боз» үй романдары мен повестерін, Қомшабай Сүйеніштің «Мен жылап болдым...» әңгімесін атауға болады.

«Мен жылап болдым...» әңгімесі өткен ғасырдың 30-жылдардың ащы шындығын бейнелейді. Қазақты ұлт ретінде жою екі түрлі жолмен жүргені тарихтан белгілі. Бірі халықты аштан қыру, екіншісі ұлт қаймағынан, саяси элитасынан, ой-санасынан айыру. Заманның осы бір ащы шындығы мен өзекті мәселесі әңгіменің негізгі арқауы. Автор әңгімеде, әу дегеннен-ақ, «ақтабан шұбырынды» жылдардан кейінгі халықтың есінен кетпейтін сол бір қиын-қыстау жылдың куәсі болған Бақберген образы арқылы жеткізеді.

Айнып кетпесін деп қымызды ысталған қара местің пұшпағынан құйып беріп тұратын бапшыл сары кемпірдің сапырған сары қымызын Бақберген ескі базардан күнде ішетін. Екеуінің де әзілдері жарасады.

— Осы сен шал күннен — күнге қутындап, жасарып бара жатырсың. Менің қымызым жақты-ау деймін...

— Онда үйіңе кіргізіп алсайшы. Сен кәрі бойдақсың, мен кәрі жесірмін. Екі жарты бір бүтін боламыз дегендей.

— Е, несі бар, кіргізем кіргіземін. Бірақ...

— Не «бірағы» бар. Қалың мал төлемейсің, тегін аласың.

— Сендей кемпірге қалың мал төлесе де артықтығы жоқ. Тек жетпістен асқанда біріміз қалыңдық, біріміз күйеу боп құйқылжытып кете қойсақ.

— Онан да, өзіме сенбеймін десейші...

— Ой, бәлекеттің сөзі. Бақберген қарқ-қарқ күледі.

— Тіліңнің қотыры бар-ау. Сен кемпірге дауа жоқ шығар, әзір жауап. Бәлесің ғой бір.

— Жарайды, жарайды, өйтіп бипаздамай-ақ қой. Әмеңгерлікке жарамайтыныңды білгенмін. Шалсырап бара жатқан мен де жоқ, — дейді сары кемпір местің пұшпағын қысқан күйі. — Тағы бір кесесін құяйын ба?

— Құйсаң, құйшы, — дейді Бақберген кекіріп. — Көтере алмаймын ба деп қорқамын, айтпесе, бұл жарықтыққа жететін ас бар ма? [1, 6].

Әңгімені осы бір диалог-деталь арқылы бастаған қаламгер көп жайтты аңғартады. Диалог — жазушының ұтымды бейнелеу құралы. Белгілі ғалым З. Ахметов: «Ди-

алог арқылы кейіпкерлердің ішкі сыры аңғарылады, — дей келіп: — Жазушының шеберлігі де оның әр кейіпкерді мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуінен көрінеді», — дейді [2, 198]. Олай болса, жазушы кейіпкерлерінің характерін пікірлесу, сөйлесу арқылы ашады да, одан әрі шегініс жасап тақырыпқа негіз болған оқиға желісін баяндайды. Жазушының әңгімесінде диалог одан әрі шығарманың оқиғасын дамытуға, шиеленістіре түсуге қызмет жасайды, енді бірде образдың ішкі жағдайы мен характерін ашуда, көңіл-күйін білдіруде, автордың идеясы мен суреткерлік ұстанымын анықтауда пайдаланылады.

Шағын әңгімедегі диалог-детальдың ұлттық бояуы қанық. Ол — халықтың әдемі әзіл-қалжыңы, бата-тілегі, ұлттық тағамы, ұмытыла, жойыла бастаған әмеңгерлік салт-дәстүрі т. б. Қомшекеңбұрынан келе жатқан қазақтың салт-дәстүрі мен соған сәйкес сөз қолданудың өзіндік ерекшеліктерін сәтті пайдаланған. Жеңіл әрі көңілге қонымды.

Қомшабай әңгімесіндегі кейіпкерлер сыр-сезімге бай. Оған психологизм, эмоционалдық толғаныс, лирикалық, философиялық, публицистикалық қасиеттер тән. Мысалы, әкесі: — Құдайдан ба, адамнан ба... Не де болса, ақырзаманға бергісіз бір алабөтен зауал келді ғой. Ақырының не боларын... Қағып жейтін қара шыбын да қалмады. Көз қарайғанда бәрі қорек екен, — осы үйдегі тері-терсек, тулақ-бөстек, қамшы-таралғы біраз талғажу болды. Төрт-бес күннен бері қарнымызды қара сумен жұбатып отырмыз. Қара-құрасыз қалмағанымызға да шүкір. Түндігі ашылмай қалған үйлер бар...

Осыны айтқан әке қаладан баласы әкелген аз-маз дәм өзегіне түсті ме ақырын үзіліп жүре берді, артынша араға бірер сағат салып шеше бақилық болды, поездың үстінде інісінен айырылды. Сол түні өзі де тұтқындалды.

...Масқара...неткен масқара... — Он жеті жыл патшаның қуғын-сүргінінде болдым. Соның төрт жылы осы лагерьде өтті. Бірақ... мынадай сұмдықты... — Тәңірім-ау, сонда мен революцияны кім үшін, не үшін жасағанмын?! Бостандық, бостандық деп жарғақ құлағым жастыққа тимей...бар ғұмырымды сарп етіп... Сондағы бостандығым мынау ма?! Ақырет-азар ма?! Кім үшін, не үшін? [1, 17].

Немесе:

— Мен әйелмін!

— Мен әйелмін!

— Естимісің, мен әйелмін! — деп кішкентай жұдырығымен кеудесінен түйгіштеп, бой-бойы шығып жылады. Еш шара болмағасын, астыңғы ерніне сүліктей қала кетіп, қыршып-қыршып алды. Ернінің бір жапырақ еті жұлынып, қансыраған Бақберген жарты сағаттан кейін ғана есін жиды...

Мына ырсиған жырық соның белгісі... [1, 17].

Жырық — әдеби-психологиялық деталь. Жан жағына жынды адамдай ашқарақтанып, аласұрып жүрген келіншек арқылы қаламгер қолдан жасалынған зорлық-зомбылық, адамның бостандығына да сезіміне де тұсау салынғандығын аңғартса керек. Жазушы натурализмге бой ұра отырып, темір шынжыр салған қорлық,

қапас түрменің дуалы опырылып құлағандағы нәпсісін тыя алмаған, ақыл-ойына ие бола алмаған әйелдің де, еркектің де жан түршігерлік әрекетін суреттейді. Жырық — соның белгісі. Ол — еш уақытта ұмытылмақ емес. Бұл — заманның өзегінді өртер ащы шындығы. Арада жылдар өтсе де тән жарасы мен жан жарасы жазылар емес.

Әдебиет:

1. Сүйеніш Қ. Мен де ғашық болғанмын. — Алматы: Қайнар, 2010. — 320 б.
2. Ахметов З. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. — Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан даму институты, 1999. — 752 б.

Орта мектеп оқушыларының бойына аймақтық-өлкетану материалдарын пайдалану арқылы танымдық қабілеттерін дамыту

Тоқтағанова Гүлжас Баданқызы, география магистрі, аға оқытушы;
Мүсілім Әйгерім Бахытжанқызы, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасы Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жолдауында еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басқан уақытта білім саласында жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген маман даярлау қажеттігі жөнінде айта келіп, туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу — шынайы патриотизмнің маңызды көрінісінің бірі екенін атап көрсетті [1].

Жас ұрпаққа туған өлкенің тарихын, яғни өлкені тануын біз балабақшадан, мектептен қалыптастыруға тиіспіз. Мектеп оқушылары қазақ деген халықтың ұлы тарихы бар екенін көрсін, жүрегімен сезінсін. Сонда ғана олар сол өңірлердің тарихи-археологиялық ғажайыптарын көріп, өздерінің қазақ деген ұлы халықтың перзенттері екендігін сезінеді. Ол киелі жерлердің тарихы, табиғаты, өлкесі кейінгі жас ұрпақтардың өлкетануда өлкетанулық материалдарды дұрыс игеріп, пайдалана алуына жол ашады [2].

Қазақстан Республикасы көлемінде өлкетану материалдарының білім беру саласындағы маңызын және оны қолдануды зерттеген ғалымдар саны өте көп. Олар: Ш.Х. Құрманалина, Б.Қ. Шаушекова, А.М. Текесбаева, С.Н. Жиенбаева, А.С. Нұрабаева, М.С. Мәженақова, А.М. Жубандықова т. б.

Өлкетану туған жер арқылы халықтық білім ретінде байырғы заманда пайда болған. Өлкетану жұмыстары:

- 1) оқушыларға өлке, Отан, атамекен, халықтық педагогика жайында түсінік беріп, оқушылардың туған жерге, табиғатқа, өлкеге деген сүйіспеншіліктерін оятуға ат салысады;
- 2) туған өлкеге деген сүйіспеншілікті қалыптастыра отырып, іс жүзіндегі педагогикалық, тарихи шарттарын айқындап береді [3].

Өлкетануды оқыту процесінде табиғи көрнекі құралдардың үлкен маңызы бар. Оларға мәдени және жабайы өсімдіктер үлгілерінің гербарийлері, топырақ үлгілері,

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы «Руханият» ғылыми-зерттеу орталығының «Сыр бойының рухани мұрасы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

үлестірме матриалдар, жануарлар тұлыптары, пайдалы және зиянды насекомдар коллекциялары, соынмен бірге тәжірибелер мен лабораториялық жұмыстарға арналған ыдыс пен құралдар, экскурсиялық жабдықтар [4].

«Өлкетану» курсы өзінің аты айтып тұрғандай, бүгінгі жас ұрпаққа туған жердің тарихы мен оның танымал тұлғаларын таныстыруға, оқушылардың бойына патриотизмді сіңіруге өзінің зор септігін тигізері сөзсіз. Мектеп оқушылары үшін теориялық мәліметтермен шектелмей, табиғат аясында және тарихи, киелі жерлерге экскурсиялар ұйымдастырылса нұр үстіне нұр болар еді.

Өлкетану материалдарын пайдаланып, іке асыру кезінде оқушылардың мәдени құндылықтарын қалыптастырудың мынадай шарттарын айқындауға болады:

— мектепте оқу барысы үнемі ізденуге бағыттталып, соның негізінде алған білімдерін іс-жүзінде пайдаланып, өздігінен орындай алатын тапсырмалар құра білу;

— өлкетану матриалдарын соның ішінде жергілікті жердің материалдарын пайдалануда ізденушілік, зерттеушілік бағытта жұмыс жасауына мүмкіндік туғызу;

— жүргізілген топтық, ұжымдық жұмыстар нәтижесінде этномәдени құндылықтарды көрсете білу, өзін-өзі іске асыра алатына жағдай жасау.

Демек өлкетану жұмыстары дегеніміз оқушылардың жергілікті жердегі өзін қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды, олардың арасындағы өзара байланыс заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік беретін қызықты әрі тірі мектеп іспеттес [5].

«Отан — отбасынан басталады» дегендей, туған жерің — кіші Отаның, ата-бабаңның атамекені. Ендеше туған жеріңді тану, өлкетану — Отаныңды сүю деген сөз. Өлкетану рухани жаңғырудан басталады. Ал рухы жоғары адам өз өлкесін сүймеуі мүмкін емес.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. — 2017. — 12 сәуір.
2. Айдаров О. Мектепте өлкетану туризмін қалыптастыру қажет // Сыр бойы. — 2016. — 12 қараша.
3. Шаушекова Б. Қ., Бейсенбаева А. М. Өлкетану жұмыстары арқылы этномәдени құндылықтарды қалыптастыру шарттары: теория және практика // Бастауыш мектеп. — 2013. — № 7. — 3–4 бб.
4. Горощенко В. П., Степанов И. А. Табиғаттанудан сабақ беру методикасы. — Алматы: Мектеп, 1981. — 29 б.
5. Ысқақов Ж. Өлкетану — отанды сүю // Сыр бойы. — 2018. — 12 сәуір.

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал
Выходит еженедельно
№ 18.1 (204.1) / 2018

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметов И. Г.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Куташов В. А.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Абдрасилов Т. К.
Авдеюк О. А.
Айдаров О. Т.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Жураев Х. О.
Игнатова М. А.
Калдыбай К. К.
Кенесов А. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кошербаева А. Н.
Кузьмина В. М.
Курпаяниди К. И.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матвиенко Е. В.
Матроскина Т. В.
Матусевич М. С.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Паридинова Б. Ж.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенцов А. Э.
Сенюшкин Н. С.
Титова Е. И.
Ткаченко И. Г.
Федорова М. С.
Фозилов С. Ф.

Яхина А. С.

Ячинова С. Н.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Ахмеденов К. М. (Казахстан)
Бидова Б. Б. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Демидов А. А. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Жолдошев С. Т. (Кыргызстан)
Игиснинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Колпак Е. П. (Россия)
Кошербаева А. Н. (Казахстан)
Курпаяниди К. И. (Узбекистан)
Куташов В. А. (Россия)
Кыят Э. Л. (Турция)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Рахматуллин Р. Ю. (Россия)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Федорова М. С. (Россия)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)
Шуклина З. Н. (Россия)

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Г. А.

Ответственный редактор: Шульга О. А.

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я., Голубцов М. В., Майер О. В.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

почтовый: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231;

фактический: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Подписано в печать 16.05.2018. Основной тираж номера: 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 20 экз.
Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, 25